

Scriptie

R.-k. pastor in een humanistisch zorgcentrum

Nabij zijn in de laatste fase

Eindwerkstuk in het kader van de bacheloropleiding
Theologie en Levensbeschouwing,
specialisatie pastoraat,
aan de
Fontys Hogeschool Theologie en Levensbeschouwing,
lesplaats Amsterdam.

Auteur: Jan Peter Versteeg
Studentennummer: 2050140
Begeleider: drs. C.A.H.M. de Haan
Code: SWGP033
Datum: 31 mei 2007
Plaats: Zandvoort

Inhoud

Inhoudsopgave	3
Voorwoord	5
Inleiding	7
Hoofdstuk 1 De oudere mens en zijn behoefte aan contact	
1.1 Inleiding	10
1.2 Ouderen onvervreemdbaar onderdeel van maatschappij	11
1.3 Factoren die de eenzaamheid van ouderen vergroten	12
1.4 Dementie steeds groter probleem	12
1.5 De zorg voor ouderen is niet louter medisch	13
1.6 Geestelijk verzorger als hulp in de geestelijke huishouding	14
1.7 De geestelijk raadsman/vrouw binnen Antaris	16
1.8 Geven we ouderen de geestelijke zorg die ze nodig hebben?	19
1.9 Samenvatting	20
Hoofdstuk 2 Psychologie als instrument in ouderenzorg	
2.1 Inleiding	21
2.2 Psychologie kan helpen bij definiëren van zorgvraag	21
2.3 De scholing zoals Fontys die biedt	22
2.3.1 Eerste jaar: psychologie als sociale wetenschap	23
2.3.2 Derde jaar: godsdienstpsychologie als zelfstandig vak	23
2.3.3 Vijfde jaar: pastorale psychologie als discipline	24
2.4 Pastoor H. Wilting, een persoonlijke introductie	24
2.4.1 H. Wilting en de godsdienstpsychologie	25
2.5 De scholing zoals de UvH die biedt	25
2.5.1 Humanistische psychologie in de bachelorfase	26
2.5.2 Humanistische psychologie in de masterfase	26
2.6 Geestelijk raadsman H. Bomhof, een introductie	27
2.6.1 Bomhof en de (godsdienst)psychologie	28
2.7 Samenvatting	28
Hoofdstuk 3 Deel ouderen wil zijn verhaal graag kwijt	
3.1 Inleiding	29
3.2 Goed pastoraal gesprek soms van levensbelang	30
3.3 De scholing zoals Fontys die biedt	30

3.3.1 Training in pastorale gespreksvoering	31
3.4 Pastor H. Wilting en zijn visie op het pastorale gesprek	33
3.5 De scholing zoals de UvH die biedt	35
3.5.1 Dialogische vorming in de bachelorfase	35
3.5.2 Dialogische vorming in minor Humanistiek	36
3.5.3 Dialogische vorming in masterfase Humanistiek	37
3.6 H. Bomhof en zijn visie op dialogische vorming	40
3.7 Samenvatting	41
Hoofdstuk 4 Liturgie en rituelen opmaat voor spiritualiteit	
4.1 Inleiding	42
4.2 De vanzelfsprekendheid van een ‘orde van dienst’	
4.3.1 De scholing zoals Fontys die biedt	45
4.3.2 Tweede jaar, inleiding en geschiedenis van de liturgiek	46
4.3.3 Derde jaar: de actuele vormgeving van de liturgie	46
4.3.4 Vierde jaar: Training liturgie	47
4.3.5 Zesde jaar: Verslagbespreking vieren en verkondigen	47
4.4 Pastor H. Wilting en zijn visie op scholing in liturgie	47
4.5 De scholing zoals de UvH die biedt	48
4.6 De toerusting zoals het Humanistisch Verbond die biedt	49
4.7 H. Wilting Bomhof en zijn visie op ritueel raadswerk	51
4.8 Samenvatting	52
Hoofdstuk 5 Conclusies en aanbevelingen	
5.1 Inleiding	53
5.2 Zorg voor ouderen als beeld van onze innerlijke beschaving	53
5.3 Psychologie als bagage van pastores/geestelijk verzorgers	57
5.4 Scholing in pastoraal/dialogiserend gesprek bij Fontys en UvH	59
5.5 Scholing in liturgie/ritueel raadswerk bij Fontys en UvH	62
Literatuuropgave	67
Bijlagen	68

Voorwoord

Wie in een verzorgingshuis geestelijke verzorger is of elders pastoraal werk onder ouderen doet, weet dat praten niet de belangrijkste kwaliteit is. Luisteren is minstens zo belangrijk. Begrip tonen voor de oudere medemens, hen bevestigen in hun soms wat broze eigenwaarde en soms helpen een kluwen aan gedachten te ontwarren, daar gaat het om. Ze hebben soms hulp nodig om oude vanzelfsprekendheden een nieuw plaatsje te geven als blijkt dat ze niet meer aan kunnen haken bij wat nieuwe generaties ‘normaal’ vinden.

We hebben het over zaken waar thuiszorgers, mantelzorgers en ziekenverzorgers meestal geen tijd voor hebben. Ze zijn vaak druk met praktische zaken als de huishouding op orde houden en/of de oudere mens te verzorgen, te wassen of anderszins te proberen het hen nog een beetje comfortabel te maken. Aandacht voor persoonlijke problemen en/of levensbeschouwelijke onderwerpen in het perspectief van het naderende levenseinde schiet er vaak bij in. Niet dat betrokkenen die extra aandacht niet zouden willen geven. Integendeel.

In De Drie Hoven, waar ik van september 2005 tot en met maart 2006 een half jaar een dag per week stage liep, was het al niet anders. Binnen de niet al te ruim bemeten bemensing van de afdelingen psychogeriatric en somatische gehandicapten bestaat er een krappe logistiek, waarin mensen gewassen en gevoed worden en waar een enkel keer een praatje kan worden gemaakt. De meeste verzorgenden hebben, zo blijkt uit direct contact met hen, geen goed gevoel over de hun bemeten beperkte tijd voor ‘de mens’ achter de bewoner met zijn dagelijkse praktische noden, maar accepteren dat binnen de krappe bemensing van dergelijke instellingen ‘het nu eenmaal niet anders is’.

Ouderen hebben vaak behoefte om te praten. Daar is geen misverstand over. Juist waar de oudere mens niets meer móet en hij/zij¹ werkkring, opvoeding van kinderen en verenigingsleven allang achter zich heeft gelaten, ontstaat nogal eens behoefte aan verwerking van wat men in de loop der jaren heeft meegemaakt. Het bespreken van vooral de wat moeilijkere levensvragen als ‘Heb ik het goed gedaan als partner, vader of moeder?’, ‘Heb ik er uit gehaald wat er in zat?’ en ‘Heb ik iemand gekwetst door mijn gedrag of nalatigheid?’ vereist tijd – en dus veel geduld – vertrouwelijkheid en grote tact van de gesprekspartner. Het beroep van pastor en/of geestelijk verzorger komt daar in het vizier.

De overheid heeft geregeld dat er in een instelling als bijvoorbeeld een verpleeghuis verplicht geestelijke zorg moet worden aangeboden. Het staat met zoveel woorden in de Kwaliteitswet Zorginstellingen 1994 en in zijn ‘updates’ van latere datum². Maar als er dan een of meer geestelijk verzorgers of pastores zijn ingehuurd, hoeveel tijd heeft hij of zij dan voor een ‘cliënt’? Volgens een alweer wat gedateerde landelijke richtlijn, geen verplichting, uit 1987 voor de geestelijke gezondheidszorg in ziekenhuizen en verpleegtehuizen, ooit vastgesteld door de Landelijke Ziekenhuisraad, is één FTE geestelijk verzorger op bijna 150 bewoners adequaat. Voor psychiatrische ziekenhuizen zou de norm 1 op 200 moeten zijn³.

De richtlijn wordt vrijwel nergens gehaald. Directies en besturen weten dat het om een richtlijn gaat en hebben de vrijheid om de dienst geestelijke verzorging zo in te richten als ze

¹ Hij/zij: in de tekst van deze scriptie kan bij hij in veel gevallen ook zij worden gelezen.

² In genoemde Kwaliteitswet van 1996 staat letterlijk in hoofdstuk II, artikel 3: „Voor zover het betreft zorgverlening die verblijf van de patiënt of cliënt in de instelling gedurende tenminste het etmaal met zich brengt, draagt de zorgaanbieder er tevens zorg voor dat in de instelling geestelijke verzorging beschikbaar is, die zoveel mogelijk aansluit bij de godsdienst of levensovertuiging van de patiënten of cliënten.”

³ Lodewijk Dros in ‘Tekort aan geestelijk verzorgers verpleeghuis’ op website Kerkplein Amersfoort nav inventarisatie 19-6-2004 in Dagblad Trouw. Daaruit bleek dat er een onderbezetting van geestelijke zorg in verpleeghuizen is van veertig procent (ziekenhuizen 25 procent).

dat nodig vinden. Voormalig minister van volksgezondheid E. Borst heeft achteraf, dus ná 1996, in het openbaar gezegd dat de Kwaliteitswet de beschikbaarheid en de toegankelijkheid van geestelijke verzorging ‘onvoldoende waarborgt’ terwijl woordvoerder R. Huijzer van de VGVZ (Vereniging voor Geestelijk Verzorger in Zorginstellingen) zegt dat de wet aan herijking toe is.

Ook De Drie Hoven, waar ik in verband met mijn scriptie de focus op richt, komt niet aan de norm. Ik schreef het al in mijn stageverslag: in De Drie Hoven krijgen de bewoners omgerekend naar het aantal bewoners gemiddeld ruim acht minuten per week geestelijke zorg⁴. Is dat weinig of juist redelijk? En zou je die minuten moeten krijgen van iemand van je eigen denominatie (r.-k., PKN, Jehovah’s Getuigen of vanuit de liberale joodse synagoge om maar wat richtingen te noemen) of moeten we als maatschappij al heel tevreden zijn met een algemene insteek, zoals we die aantreffen in het beroepsprofiel van de ‘geestelijk verzorger in zorginstellingen’ in de beroepsstandaard van de VGVZ⁵?

Is geestelijke verzorging of ouderenpastoraat, zoals het in r.-k. Kerk en in de PKN wordt genoemd, een luxe of noodzaak? De praktijk is dat geestelijke verzorging zowel binnen als buiten de verzorgingsinstellingen lastig in te vullen is. Veel ouderen vereenzamen en de parochies en gemeenten doen hun best met een teruglopend aantal kerkgangers toch wat ouderenpastoraat op de been te krijgen. Dat betekent dat er veel vrijwilligers nodig zijn, want het aantal pastores is beperkt en de zorgvraag zowel in instellingen als in de wijken is groot.

In De Drie Hoven is men voor geestelijke zorg voornamelijk aangewezen op ‘geestelijk raadsliden’, zoals men de geestelijk verzorger er noemt. De pastores uit de wijk beperken zich veelal tot de medewerking aan wekelijkse diensten in het zorgcentrum, al zijn ze wel op afroep beschikbaar voor begrafenissen en andere rituele verrichtingen zoals de Ziekenzalving en dergelijke. Voor de rest wordt het begeleidingswerk gedaan door de vrijwilligers van de PKN-gemeente en de r.-k. parochie in de wijk.

In deze scriptie wil en kan ik me niet rechtstreeks met deze problematiek bezighouden, al komt een en ander zijdelings aan de orde. Daar is deze veel te complex voor. Wel wil ik inzoomen op deelaspecten van de geestelijke zorgvraag van ouderen zoals ik die heb ervaren tijdens mijn stage in ouderencentrum De Drie Hoven. Zo zal ik een idee proberen te krijgen van wat een geestelijk verzorger in een humanistisch/oecumenisch zorgcentrum⁶ als De Drie Hoven kan met zijn opleiding humanistiek of r.-k. theologie en pastoraat. Vervolgens wil vergelijkenderwijs bekijken of en in hoeverre de r.-k. opleiding een meerwaarde zou kunnen betekenen voor een deel (r.-k en/of PKN) van de bewoners. In de inleiding zal ik een en ander nader uitwerken.

Zandvoort, 31 mei 2007

JAN PETER VERSTEEGE

⁴ Eigen berekening n.a.v. mededeling van geestelijk verzorger drs. N. Sysling, dat De Drie Hoven met het aantal uren geestelijk verzorging per maand ‘ergens tussen de 150 en 250 bewoners’ ligt.

⁵ Beroepsstandaard voor de geestelijk verzorger in zorginstellingen, vastgesteld 17 juni 2002.

⁶ Eigen kwalificering. Oorspronkelijk gegrondvest als humanistisch zorgcentrum is volgens de afdeling geestelijk raadswerk inmiddels zo’n dertig procent van de bewoners min of meer religieus georiënteerd en worden er naast humanistische herdenkingsbijeenkomsten en praatsessies wekelijks woord- en/of communievieringen (c.q. Avondmaaltvieringen) gehouden, waarvan de insteek oecumenisch is en waarin om de week een dominee of r.-k. pastor uit de wijk voorgaat.

Inleiding

Mijn leerdoel is tijdens de afgelopen studiejaren steeds geweest gereedschap te verzamelen en vaardigheden aan te leren om een goede pastor c.q. geestelijk verzorger te kunnen worden. Je wordt dat uiteraard niet op school maar in de praktijk. Maar door me goed te (laten) scholen, kan ik mijn start in de pastoraal op termijn een betere basis geven.

Drie vakken zijn daarbij zéér waardevol gebleken en me dierbaar geworden: godsdienstpsychologie, pastorale gespreksvoering en liturgie. Niet dat andere vakken niet interessant waren. Neem de elementaire psychologische wenken, die me tijdens het catecheseonderricht werden aangereikt, ze leerden me luisteren, kijken en open vragen te oefenen. Of het vak ethiek; die colleges leerden me na te denken en hielpen me bij het voorzichtig ontwikkelen van een ‘eigen’ fundamentele theologische ethiek. Het leren duiden en denken binnen theologisch-antropologische denkkaders was niet minder uitdagend en kerkgeschiedenis hielp te onderkennen hoe in de geschiedenis aan de ene kant veel mensen zich prettig blijken te voelen bij de r.-k. Kerk en zijn leefregels en anderen zich juist belemmerd voelen door al te dogmatisch denken en liever buiten de kerk hun heil zoeken.

Al het geleerde hielp mij tijdens mijn eerste ‘kleine’ stage in De Drie Hoven, mijn eerste stappen op het pastorale pad. Bij het luisteren en soms beetje bij beetje (helpen) ontwarren van lastige gedachteknopen van bewoners ontstond een tastend inzicht in de wijze van denken van een bonte schakering van mensen. Genoemde colleges hebben daar zeker bij geholpen, waarbij vooral het catecheseonderricht vooral belangrijk was. Het hielp ons studenten onze blinde vlekken te ontdekken en daardoor meer oog te krijgen voor ‘anderskleurige’ vanzelfsprekendheden dan die van onszelf. Wijsbegeerte en theologische antropologie hielpen ‘zuiver’ denken en luisteren, waarbij bescheidenheid in het al te snel ‘be-grijpen’⁷ hielp niet te snel strakke denkkaders te scheppen. Immers, misschien ligt juist náást het voor de hand liggende denkkader die parel, waardoor je die medemens nóg beter kunt aanvoelen.

De colleges godsdienstpsychologie, pastoraal gespreksvoering en liturgie spanden in mijn beleving de kroon; ik ervoer ze althans als het meest leerzaam. Genoemde vakken hebben me vooralsnog de belangrijkste ‘tools’ gegeven. Ze hielpen me – dat werd nog eens gestimuleerd in mijn stage – een voorzichtig maar groeiend vertrouwen te ontwikkelen in mijn vermogen te duiden ‘waar’ iemand in zijn ontwikkeling zou kunnen staan en waar zijn levensbeschouwelijke aanknopingspunten zouden kunnen liggen. Daarnaast hielp de bagage me tijdens de stage, aanvankelijk aarzelend maar later steeds duidelijker, te groeien in mijn vertrouwen in de ‘Dritte im Bunde’, waar we tijdens de colleges pastoraal gesprek meer dan eens op zijn geweest.

Voordat ik de studie begon, ‘wist’ ik mijn focus al: ik wilde ouderenpastoraat gaan doen. Mensen nabij zijn in hun laatste fase, waar ‘worden’ op weg naar een onafwendbaar levenseinde lijkt te zijn voorbijgestreefd door een, niet altijd zo prettig beleefd ‘zijn’. De (geestelijke) ontwikkeling stukt dan soms en de laatste jaren worden vervolgens nogal eens bitter beleefd door fysiek en geestelijk ongemak. Gevolg is dat veel ouderen zich terugtrekken in hun innerlijke leefwereld en niet meer zo open staan voor contacten. Kinderen, naaste familie, vrienden en burens hebben voor een en ander niet altijd evenveel begrip.

Kan een pastor dat ‘worden’ dan weer vlottrekken? Is het mogelijk dat hij of zij de oudere kan meegeven dat ook in deze laatste fase een mooi leerproces voor het grijpen ligt en kan worden

⁷ Indirecte verwijzing naar een strofe uit een korte tekst van de Libanese filosoof Kahlil Gibran in zijn bundel ‘De Dwaas’ (Uitgeverij Servire in Wassenaar, 1972, blz.6), waar hij zegt: „En ik heb in mijn dwaasheid zowel vrijheid als veiligheid gevonden; de vrijheid der eenzaamheid, en de veiligheid van niet-begrepen worden, want wie ons begrijpen, maken iets in ons tot slaaf.”

ervaren vanuit de focus op wat wél kan in plaats van te leven vanuit toenemende onmogelijkheden? Is het immers niet zo dat de geest of de ziel in zijn verbeelding – wanneer fysieke problemen gaan en staan problematisch maken – elke afstand kan slechten of moeten we een dergelijke gedachtegang laten bij filosofische dromers, die niet per se uit zijn op een nuchtere, gedeelde werkelijkheid?

Het gaat in deze scriptie niet om filosofische beschouwingen over de laatste levensfase. Wel wil ik in dit project graag onderzoeken of ouderen in een zorgcentrum veel verschil zullen ervaren in de geestelijke zorg van een r.-k. geschoold pastor of in die van een humanistisch raadsman/vrouw. Mijn sociaal-normatief referentiekader is daarbij bepaald door het Amsterdamse ‘Centrum voor senioren De Drie Hoven’, een van de acht locaties van Antaris in Nieuw-West, waar ik zoals gesteld in het studiejaar 2005-2006 een half jaar stage heb gelopen van iets meer dan een dagdeel per week. Ik kwam er in aanraking met tientallen ouderen, met wie ik meerdere korte en langere pastorale gesprekken heb gevoerd.

Ik ga in deze scriptie daar niet verder op in, maar gebruik deze achtergrond en de periferie daarvan (Amsterdam Nieuw-West) en mijn literatuuronderzoek op het gebied van ouderdom, dementie en andere handicaps wél om mijn centrale vraag helder te krijgen: in hoeverre kan een r.-k. geschoold geestelijk verzorger annex pastor een meerwaarde hebben in een humanistische setting, zoals ik die heb ervaren in De Drie Hoven. Van belang is hierbij dat van de ‘bevolking’ van De Drie Hoven zo’n dertig procent van de bewoners bij intake en anamnese aangeeft ‘min of meer’ religieus te zijn, waarmee bedoeld wordt ‘in iets te geloven’. Of aan te nemen dat er meer is dan de dood...

In hoofdstuk 1 wil ik eerst in het algemeen een indruk geven van de veranderende positie van ouderen in de samenleving in de laatste decennia. Ik heb daarvoor meerdere bronnen gebruikt. Als raamwerk heb ik onder meer cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek gebruikt over ‘vergrijzing, onderzoeken over eenzaamheid’. Verder bleek de onderzoeksstudie ‘Ouder worden we allemaal’⁸ van het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn interessant materiaal op te leveren ten aanzien van de relatie vergrijzing-zorg. Vervolgens zoom ik in op Amsterdam Nieuw-West en in het bijzonder op hoe de afdeling geestelijk raadswerk van Antaris met zijn beleidsplan probeert in te spelen op de behoefte aan geestelijk zorg binnen de wijk, zowel binnen de muren van de opvang binnen De Drie Hoven als in de wijk.

In de drie volgende hoofdstukken wil ik de focus richten op het contrast tussen theorie en praktijk. Enerzijds wil ik kijken hoe de geestelijk verzorgers van humanistische en die van rooms-katholieke huize worden toegerust tijdens hun opleiding – respectievelijk de Universiteit voor de Humanistiek in Utrecht en de Fontys HBO voor Theologie en Levensbeschouwing in Amsterdam – en vervolgens wil ik anderzijds via vraaggesprekken met twee pastores kijken in hoeverre men vindt dat de opleiding inderdaad goed (of niet goed) toerust. Ik beperk me daarbij tot de vakken godsdienstpsychologie /humanistische psychologie (naamgeving binnen de universiteit van humanistiek in Utrecht), pastorale gespreksvoering/ dialogische vorming (idem) en liturgie/ritueel raadswerk (idem). Dit omdat ik tijdens de stage merkte dat in de pastoraal van alledag in zo’n zorgcentrum de bij Fontys aangereikte bagage ten aanzien van genoemde vakgebieden veruit het meest werd aangesproken.

Ik wil om een afgerond oordeel te krijgen, mede geïnspireerd door de ervaringen in mijn stage, steeds enkele parameters uit de genoemde vakgebieden tegen het licht houden om zo inzichtelijk te krijgen in hoeverre ze bruikbaar zijn voor het duiden van waar de intramurale

⁸ Ouder worden we allemaal, Trendstudies en toekomstdebatten over de vergrijzing in Nederland, Uitgeverij Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn in Utrecht in opdracht van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Projectleider Riki van Overbeek, 231 blz.

geestelijke ouderenzorg staat in zijn ontwikkeling. Het idee is om te onderzoeken in hoeverre de parameters dienstbaar zijn om een pastoraal gesprek een steun in de rug te geven en in hoeverre de inzichten kunnen helpen bij het stellen van open vragen in een pastorale setting.

Genoemde drie hoofdstukken wil ik beginnen met te beschrijven wat Fontys in de HBO-opleiding (vier jaar bachelor en drie jaar masters) zijn studenten meegeeft aan bagage op het gebied van godsdienstpsychologie, pastoraal gesprek en liturgie. De slotsom daarvan wil ik in hetzelfde hoofdstuk laten volgen door het aanbod van de Universiteit van Humanistiek in Utrecht, waar deze vakken respectievelijk humanistische psychologie, dialogische vorming en humanistisch ritueel worden genoemd.

Een niet onbelangrijk verschil tussen beide opleidingen is dat Fontys genoemde beroepsvoorbereidende vakken wél in het curriculum van de bachelors aanbiedt en de UvH dat voornamelijk doet in de tweede fase. Achtergrond daarvan is, zo blijkt uit de studiegids van de UvH, dat deze opleiding ervan uitgaat dat het voor de student beter is eerst een wetenschappelijke ondergrond te krijgen in de drie jaren durende bachelorfase vooraleer de beroepsmatige vorming wordt vormgegeven in de even lang durende masterfase. Die keuze is uiteraard arbitrair en valt mijns inziens buiten het kader van deze scriptie.

Vervolgens laat ik zien wat de praktijk vraagt aan de hand van ervaringen en inzichten van enerzijds de rooms-katholieke priester H. Wilting van de Johannes de Doperparochie, die jarenlange ervaring heeft in de pastorale zorg voor ouderen in Amsterdam Nieuw-West inclusief De Drie Hoven, en anderzijds humanistisch raadsman H. Bomhoff, die onder meer werkt in De Drie Hoven en de problematiek vanuit zijn eigen visie becommentarieert. Ik zal hen laten beoordelen wat studenten op dit moment leren en vervolgens vraag ik hen wat de praktijk laat zien c.q. vraagt. Wellicht hebben beide heren nog aanvullend studiemateriaal als advies voor mensen die de praktijk in gaan... Ook zal ik steeds proberen hen te laten aangeven hoe ze omgaan met respectievelijk niet-gelovige en gelovige ouderen. Met andere woorden, hoe zien ze zelf hun toegevoegde waarde als ze worden gevraagd om een pastoraal gesprek bij iemand die niet van hun nominatie is?

In hoofdstuk 5 wil ik conclusies trekken, met andere woorden nagaan waarin de beide opleidingen en hun praktische implicatie overeenkomen c.q. verschillen. Er zijn uiteraard verschillen, maar welke? En in hoeverre kan een r.-k. pastor/geestelijk verzorger een toegevoegde waarde zijn in een bijzonder neutraal zorgcentrum? Met andere woorden, is de opleiding voldoende om ook voor niet- of andersgelovige ouderen een volwaardige geestelijk verzorger te kunnen zijn en hoe zien de beide heren dat? Of zijn er nog aanvullende vakken, die voor het functioneren van een dergelijke man of vrouw een meerwaarde zouden kunnen opleveren? En kunnen die vakken dan wellicht in hun visie worden ingewisseld voor vakken, waar beide pastores in de praktijk niets aan bleken te hebben... Kortom, heeft een r.-k. geestelijk verzorger voldoende bagage voor een functie in een humanistisch zorgcentrum?

Hoofdstuk 1

De oudere mens en zijn behoefte aan contact

Interieur van het joodse oudeliedengesticht in Amsterdam. Aquarel uit de periode 1900-1904 van Eduard Frankfort. Collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam

1.1 Inleiding

Het is mijn bedoeling in dit hoofdstuk een indruk te geven van de veranderende positie van de oudere mens in een veranderende samenleving. ‘We’ worden in Nederland steeds ouder en hebben onze ouders steeds langer. De consequentie daarvan is dat de kosten van de ouderenzorg stijgen maar ook, zo constateren vele werknemers in de ouderenzorg, dat de tijd die we als volwassen kinderen aan onze ouders besteden, kennelijk afneemt. Dat laatste leidt bij de laatste groep niet zelden tot toenemende gevoelens van eenzaamheid en is vooral nijpend als ouderen minder voor zichzelf kunnen zorgen en in een ouderencentrum moeten worden opgenomen. In dit hoofdstuk een globale kijk op de problematiek in Nederland aan de hand van cijfers van het CBS en data uit het in de inleiding aangehaalde onderzoek ‘Ouder worden we allemaal’ van het NIZW.

Verder kijken we naar cijfers en achtergronden rond de toename van het fenomeen dementie in Nederland, de depressie die op de loer ligt bij toenemende eenzaamheid en wat de geestelijk verzorger kan betekenen als ‘hulp in de geestelijke huishouding’. Aan de orde komen verder meerdere visies op het aantal geestelijk verzorgers, dat een instelling voor ouderenzorg minimaal zou moeten hebben. We kijken naar de uitkomst van een enquête onder geestelijk verzorgers over dit thema en naar hoe er binnen de Vereniging van Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen over wordt gedacht. Vervolgens zoemen we van macro naar micro in op de visie van de afdeling geestelijk raadswerk van het Amsterdamse zorgcentrum De Drie Hoven. Die visie is neergelegd in een beleidsplan met wensen, dat mijns inziens naar alle waarschijnlijkheid voorbeeldig is voor de situatie in veel zorgcentra maar ook indirect een blauwdruk zou kunnen zijn voor de gewenste zorg extramureel, dat wil zeggen in de wijk buiten de zorgcentra.

1.2 Ouderen onvervreemdbaar onderdeel van maatschappij

Zijn ouderen een integraal onderdeel van de maatschappij? Misschien een naïeve vraag, maar

het antwoord is niet voor iedereen even vanzelfsprekend. Zolang ouderen voor zichzelf zorgen, horen ze er in elk geval bij en mogen ze opa, oma, vriend of goede buur spelen. Altijd leuk om even een opsteekje bij te maken en je verhaal even kwijt te kunnen. Maar dat blijft niet zo...

Vele ouderen gaan er op uit als het werkzame leven op zijn einde loopt. Bijvoorbeeld op reis naar het buitenland of ze huren een huisje hier of daar voor een weekeinde of midweek. Sommige ouderen passen op bij kleinkinderen of voor jonge stellen uit de buurt en nemen enthousiast deel aan activiteiten via Anbo of wijkcentra. Die periode blijkt echter eindig, zoals we zullen zien.

De economie vaart er aanvankelijk wel bij. Na hun zestigste levensjaar als prepensioen, VUT of pensioen zijn aangeboren, blijken onze oudjes immers interessant voor de middenstand door een gestegen vraag naar ergonomisch gevormde bankstellen, speciale mobieltjes voor ouderen en bijvoorbeeld gehoorapparaten. Ook de wat luxere uitgaans- en recreatiesector vaart wel bij de toegenomen vrije tijd van de senioren. De keerzijde is echter onvermijdelijk en zet in, als de mobiliteit langzaam afneemt en onze vaders, moeders en andere oudjes kwalen gaan vertonen en de gezondheidstoestand steeds vaker gespreksonderwerp nummer een wordt. Niet iedereen zit daar op te wachten of kan het geduld opbrengen om allerlei klaagverhalen aan te horen over hun lichamelijke conditie.

Dan breekt een andere periode aan. Ouderen zijn meer aan huis gekluisterd en doen een toenemend beroep op kinderen en kennissen om ze te bezoeken, boodschappen te doen of ze naar dokter of ziekenhuis te brengen. En doordat mede door een effectievere gezondheidszorg de gemiddelde leeftijd langzaam stijgt, duurt de periode van toenemende afhankelijkheid langer dan vroeger én worden de kosten van die zorg relatief hoger. Dat merken kinderen. Ze lezen in de kranten bovendien dat hun premie hoger wordt door de toenemende vergrijzing – over de hogere lonen van huisartsen en specialisten wordt doorgaans niet gerept – en ze snappen waarom de premies jaarlijks progressief stegen.

Ook het respect voor ouderen is niet meer zo groot als vroeger. Vroeger, en dan hebben we het bijvoorbeeld over de jaren vijftig, kwam 'jong' regelmatig en vooral vanzelfsprekend naar 'oud'. Maar tegenwoordig hebben kinderen – wellicht door de toenemende verzakelijking in de maatschappij en de vele uren die men voor de televisie doorbrengt – minder tijd en zin om hun ouders op te zoeken. De goede raad van vader en/of moeder haalt men wel van internet. Gevolg is dat veel ouderen eenzaam zijn. Uit onderzoek blijkt dat naar schatting ruim een derde van de Nederlandse bevolking boven de 55 zich eenzaam⁹ voelt. Dit komt neer op 1,3 miljoen eenzame ouderen. Hiervan wordt 28 procent als matig eenzaam beschouwd, drie procent als ernstig eenzaam en een procent als uiterst eenzaam.

1.3 Factoren die de eenzaamheid van ouderen vergroten

In de literatuur wordt een groot aantal factoren genoemd dat bij het ouder worden het risico van eenzaamheid vergroot. Daar kunnen onder meer worden gerekend het verlies van een partner, de achteruitgang in geestelijke en/of lichamelijke gezondheid maar ook een dalend inkomen. Veel van de factoren, die tot eenzaamheid leiden, zijn moeilijk te voorkomen of te verbeteren. Dit maakt het ook weer lastig effectieve interventieprogramma's te ontwikkelen.¹⁰

De rap toenemende hoeveelheid ouderen maakt dat probleem niet kleiner. Het centraal bureau voor de statistiek (CBS) heeft al uitgerekend dat we als maatschappij door verhoging van de gemiddelde leeftijd de komende jaren een steeds grotere hoeveelheid ouderen boven de 65

⁹ De Jong Gierveld, 1999

¹⁰ Digitaal de eenzaamheid te lijf / Tineke Fokkema, Kees Knipscheer, Gedrag en gezondheid; nr. 3 (2006)

zullen hebben. Dit jaar bijna 2,35 miljoen tegen ruim vier miljoen in 2037, zo leert ons onderstaande grafiek. Interessant is dat in 2035 de bevolking zich volgens de VN zal bewegen rond de 17,35 miljoen (nu 16,35)¹¹. Het aantal ouderen groeit dus disproportioneel.

Kerncijfers van de bevolkingsprognose, 2004 - 2050

	Perioden	2007	2012	2017	2022	2027	2032	2037	2042	2047	2050
Bevolkingsomvang		16 360 820	16 534 260	16 706 540	16 857 480	16 975 470	17 040 730	17 044 000	16 997 480	16 935 920	16 905 910
0 tot 20 jaar	absoluut	3 976 352	3 893 238	3 814 973	3 737 592	3 716 938	3 766 916	3 819 564	3 830 905	3 812 624	3 800 855
20 tot 65 jaar		10 036 229	10 011 697	9 889 402	9 810 431	9 643 574	9 393 590	9 183 500	9 208 377	9 324 611	9 408 654
65 jaar en ouder		2 348 243	2 629 321	3 002 165	3 309 460	3 614 962	3 880 233	4 040 934	3 958 197	3 798 690	3 696 403
% 0 tot 20 jaar	%	24,3	23,5	22,8	22,2	21,9	22,1	22,4	22,5	22,5	22,5
% 20 tot 65 jaar		61,3	60,6	59,2	58,2	56,8	55,1	53,9	54,2	55,1	55,7
% 65 jaar en ouder		14,4	15,9	18,0	19,6	21,3	22,8	23,7	23,3	22,4	21,9
Demografische druk		63,0	65,1	68,9	71,8	76,0	81,4	85,6	84,6	81,6	79,7

bron: CBS

De politiek heeft daarnaast de afgelopen decennia kamerbreed laten merken dat de ouderen zo lang mogelijk thuis moeten blijven wonen. ‘Opbergen’ in bejaarden- en verzorgingscentra blijkt veel te duur te worden. Zo lang mogelijk thuis laten wonen met wat extra thuiszorg legt een minder dure claim op de solidariteit van de jongere Nederlanders, zo wordt in Den Haag verondersteld. Maar de thuiszorgers komen niet voor een praatje, al willen ze tussen het schoonmaken en het stofzuigen door vaak best even informeren hoe mevrouw of meneer het maakt. Veel bejaarde medelanders komen er, als ze er zelf wat minder gemakkelijk op uit gaan, daarom qua sociaal contact vaak wat bekaaid af.

Waar komt dit door? Een eensluidend beeld is niet gemakkelijk te geven. Wel is duidelijk dat mensen, behalve misschien in een enkele volkswijk in een grote stad, minder op straat leven, minder vaak op een stoel voor het huis zitten en dat de sociale samenhang op wijk- en buurtniveau te wensen overlaat ten opzichte van bijvoorbeeld de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw. Onze deels veramerikaniseerde druk-druk-drukmaatschappij geeft zich kennelijk steeds minder rekenschap geeft van ouderen, voor wie een praatje of een aardige buurman- of vrouw die een boodschapje voor ze doet, van levensbelang is¹².

‘We’ willen ze dus kennelijk graag thuishouden. De problemen zullen zich echter opstapelen. De lichamelijke en psychische gezondheidsproblemen nemen immers toe naarmate men ouder wordt. Heeft tegenwoordig van de 55-64-jarigen nog ruim eenderde langdurige lichamelijke beperkingen, tussen 75 en 84 jaar hebben we het over driekwart van de ouderen en boven de 85 jaar gaat het zelfs om 95 procent¹³ van de mensen.

¹¹ VN, World Population Prospects, 2004 revision

¹² Uit Vergrijzing en Informele Zorg, factsheet (2004) van het Kenniscentrum Ouderen (NIZW Zorg) in samenwerking met het Expertise Centrum Informele Zorg (EIZ) en het programma Vrijwilligers van NIZW Zorg, blz. 1

¹³ Idem, blz. 4

1.4 Dementie steeds groter probleem

Dan hebben we het nog niet over de geestelijke beperkingen. De gezondheidsraad zegt¹⁴ dat er in 2006 in ons land rond de 177.000 mensen min of meer dement waren, waarbij gemakshalve alle vormen van dementie¹⁵ zijn meegeteld. Door de vergrijzing en het stijgen van de gemiddelde leeftijd zou dit aantal in 2010 wel eens kunnen zijn opgelopen tot 207.000. Trekken we die lijn door, dan tellen we er 300.000 in 2016 en meer dan 400.000 ouderen in 2050. Zouden we die cijfers extrapoleren op de eerder genoemde bevolkingscijfers, dan kun je uitrekenen dat op dit moment ongeveer een op de negentig mensen dement is en dat dit gemiddelde stijgt tot 1 op de 81 in 2010 en 1 op de 44 in 2050. Op zich alarmerende cijfers, als 'we' als maatschappij niet anticiperen. Het Kenniscentrum voor Ouderen zegt met zoveel woorden dat we moeten anticiperen. „Belangrijk is om vooral de mantelzorgers van dementerenden in een vroegtijdig stadium te bereiken en te ondersteunen. Het risico van overbelasting is dan voor hen zo klein mogelijk.”¹⁶

Dat klinkt erg realistisch uit de koker van deze instelling. Tenminste wanneer je naar de huidige politieke realiteit kijkt. Het gaat immers om een wankel evenwicht, een patstelling zou je kunnen zeggen. Enerzijds is het niet erg waarschijnlijk, dat we de medische zorg (fysiek en psychisch) aan ouderen in belangrijke mate zullen inperken; als een overijverige minister van financiën dat al zou willen, dan is daar politiek vast geen draagvlak voor. Anderzijds is ook niet erg waarschijnlijk dat we met uitbreiding van AWBZ-gelden de (lichamelijk én geestelijke) zorg in zorgcentra (bejaardentehuizen en verpleegaccommodaties) flink zullen kunnen uitbreiden. Niet voor niets tamboereren bestuurders én politici erop dat de slagen binnen de ouderenzorg vooral zullen moeten worden gemaakt in efficiency.

Daar zit echter wel een spanningsveld. Interessant is in dit verband een van de conclusies, die worden getrokken in 'Ouder worden we allemaal, trendstudies en toekomstdebatten in Nederland', een rapport van het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn uit 2004 dat in opdracht van het ministerie van Volksgezondheid, welzijn en sport is gemaakt. Daarin wordt duidelijk en vooral ook eenduidig gesteld dat 'de belangrijkste rol van de overheid is burgers waar nodig te faciliteren en, indien zij het zelf niet meer kunnen, hen te ondersteunen met passende hulp en zorg'¹⁷. Maar wat is passende zorg? Verdraagt zich het woord 'passend' met de efficiency waarmee bejaardenverzorgsters, ziekenverzorgsters en thuiszorgers hun 'cliënten' moeten wassen, kleden en voeden, wanneer dat nodig is? En waarbij volgens hun zeggen de tijd per bewoner of cliënt (thuiszorg) tot een minimum wordt teruggebracht?

Uiteraard zitten er meer kanten aan de zaak. Omdat de arbeidsvreugde is verminderd door het gejaag in de ouderen- en thuiszorg en het werk niet altijd even bevredigend is, zoeken veel 'zorgers' een aangenamer en schoner baantje voor een beter maandsalaris. Een deel van de politiek denkt dat er daarom meer geld nodig is om de zorgbanen aantrekkelijker te maken door een hoger salaris te bieden. Een groter deel vindt het in de hand houden van de vermeende budgetoverschrijdingen binnen zorgcentra belangrijker. Men denkt de oplossing te vinden in het elimineren van vermeende managementproblemen, waardoor er weer meer handen aan het bed mogelijk zijn en de werkdruk vermindert.

Aan de politiek de schone taak het optimale midden te vinden in alle belangen, die een rol

¹⁴ Site Trimbos Instituut (www.trimbos.nl/default1206.html?back=1)

¹⁵ Volgens de algemene definitie is dementie een cognitieve stoornis, zei prof.dr. F.R.J. Verhey op 11 oktober 2002 bij de aanvaarding van zijn bijzonder hoogleraarschap in de Neuropsychiatrie en Ouderenpsychiatrie aan de Universiteit Maastricht. Dat wil volgens hem zeggen 'een stoornis van wat neurologen, enigszins plechtig, de 'hogere cerebrale functies' noemen: het geheugen, taal, praxis, gnosie en/of het organisatievermogen'

¹⁶ Vergrijzing en Informele Zorg, factsheet (2004) van het Kenniscentrum Ouderen (NIZW Zorg), voetnoot 4, blz 4 (dementie)

¹⁷ Ouder worden we allemaal. NIZW 2004, blz 96.

spelen in deze problematiek. Staatssecretaris C. Ross van volksgezondheid, welzijn en sport zei in september 2006 nog naar aanleiding van de begroting 2006-2007 dat ze niet van plan is meer dan 434 miljoen euro (over vijf jaar) uit te trekken voor upgradings van bijvoorbeeld de verpleeghuissector. Dat vindt ze genoeg. Letterlijk zegt ze¹⁸: „Dat er nu vaak te weinig handen aan het bed zijn, heeft namelijk niet alleen te maken met een tekort aan geld. Het zit hem ook in een gebrek aan efficiency.” Ze wil betere managers en minder bureaucratie. „Uit onderzoek is ook gebleken dat er in de verpleeghuissector geen relatie is tussen geld en kwaliteit”, aldus deze bestuurster.

1.5 De zorg voor ouderen is niet louter medisch

De behoefte aan zorg bij ouderen is uiteraard niet louter medisch. Hulp in de huishouding is belangrijk, maar ook ontspanning en interactie met anderen blijken hoog te scoren als de ouderen zelf niet meer zo mobiel zijn. Reden waarom activiteitenbegeleiding een belangrijke factor is in het dagelijks leven van ouderen in zorgcentra maar ook in dat van thuiswonende ouderen. In wijkcentra maar ook binnen parochie- of kerkgemeenschap worden vaak ontspanning én geestelijk voedsel aangeboden. Dat kan zijn in de vorm van computercursussen, klaverjas en bridge, jeu de boules, sjoelen, ouderengym of andere lichaamsbeweging maar ook via leeskringen, gespreks- en gebedsgroepen.

In het eerder genoemde onderzoek ‘Ouder worden we allemaal, trendstudies en toekomstdebatten in Nederland’ wordt ook hier aandacht aan besteed. Er staat in het advies aan het ministerie: „Belangrijk voor het toekomstige ouderenbeleid is dat ouderen worden gestimuleerd om zo lang mogelijk te blijven investeren in sociale relaties en daarvoor faciliteiten aan te bieden tegen redelijke prijzen die ook voor de minder draagkrachtige senioren betaalbaar zijn.” Daarbij suggereren de samenstellers dat een goede activiteitenbegeleiding – zie hierboven – van het grootste belang is, of het nu om thuiswonende ouderen gaat of om bewoners van een zorgcentrum. Het bezig zijn met elkaar kan zorgen voor een sociaal netwerk, waarbinnen men zich ‘senang’ voelt. In het rapport staat dan ook: „Een goed sociaal netwerk vormt in elke levensfase een belangrijke vorm van informatie en inspiratie. Eenmaal op hoge leeftijd zullen ook de ouderen van de toekomst kwetsbaar zijn en het risico lopen van sociaal isolement.”¹⁹

Uit onderzoek blijkt wanneer ouderen het minder (goed) naar hun zin hebben, depressie op de loer ligt. Geloof blijkt daar een rol in te (kunnen) spelen. Psychiater dr. A. Braam (37) uit Utrecht promoveerde in 1999 op een studie naar de relatie tussen religie en depressie. Zijn belangrijkste conclusie was dat gelovige, kerkelijke mensen significant minder last hebben van depressie dan mensen die nooit in een godshuis komen. Hij heeft het niet bij die conclusie gelaten en heeft daarna vervolgonderzoek gedaan via een zogenoemde Veni-subsidie in 2003 van het NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk onderzoek). In de opdracht, vermeld op www.nwo.nl, staat dat hij zich afvraagt of het beeld van God tijdens langdurige psychische klachten ‘duister en dreigend is dan wel of er troost vanuit gaat’.

Braam concludeerde indertijd dat kerkelijken in zijn algemeenheid – dus door alle christelijke geloven heen – inderdaad minder last hadden van depressie. Maar hij wilde meer weten: bijvoorbeeld welke psychologische aspecten daarin een rol spelen. Hoewel hij nog niet klaar is met zijn onderzoek – de resultaten worden dit voorjaar verwacht – meldt hij wel alvast²⁰ dat hij via een ‘psychotherapeutisch onderzoeksconcept’ meer grip denkt te hebben op de materie. Hij denkt te hebben gevonden ‘dat mensen met depressieve klachten een minder omschreven

¹⁸ www.minvws.nl/dossiers/prinsjesdag-2006/interviews-bewindspersonen/staatssecretaris-ross/default.asp

¹⁹ Ouder worden we allemaal. NIZW 2004, blz 97.

²⁰ In het e-magazine van het medisch centrum van de VU. Dat is te vinden via de website van de VU: www.vumc.nl/communicatie/nieuws/tracer/index.html?../tracer405/depressie.html~hoofd

godsbeeld hebben of god als meer afwezig ervaren'. Of het dan gaat om intrinsiek of extrinsiek gelovigen gaat zoals de Amerikaanse sociaal psycholoog G. Allport (1897-1967) kerkgangers placht in te delen – respectievelijk geloven om het geloof en geloven omwille van de plaats die men inneemt in de maatschappij – is (nog) niet duidelijk. Dat lezen we vast in zijn conclusies.

In elk geval hebben mensen met niet of minder depressieve klachten, veronderstelt hij, juist een meer positief godsbeeld. Hij bedoelt daarmee dat hij ervan uitgaat dat het geloof ze een steun in de rug geeft om het leven aan te kunnen. Hij hoopt op basis van zijn onderzoek aan te tonen dat het tegenovergestelde – God voelt min of meer als 'afwezig' – wellicht de noodzaak aantoont dat het wel eens interessant zou kunnen zijn om via open vragen aan depressieve mensen de relatie te toetsen tussen geloof en ziektebeeld in eventuele gesprekstherapie. Hij doelt dan op het werk van hulpverleners in de geestelijke gezondheidszorg. Wellicht zou een symposium met psychiaters, psychologen en theologen hier een licht op kunnen werpen. Vooral omdat volgens Braam geloof vaak niet ter sprake komt in dergelijke contacten. „Terwijl er toch een belangrijke belevingswereld achter schuilgaat.” Hij zou het geloof dan toch ook mee willen nemen in de focus voor een gesprek met mensen die depressief zijn. „Als vertrekpunt dan”, zegt hij, „een aantal termen in het praten over geloof zijn dan in onderzoek verankerd.”

Braam, die zichzelf een gelovig mens noemt, wil 'op een kritische wijze kijken naar geloof en wat het met mensen doet'. Hij gaat ervan uit dat 'religie als cultuurgoed en geloof als persoonlijke ervaring', zowel voor hemzelf als voor ouderen, 'betekenisvol' kunnen zijn. „Het inspireert me in lastige tijden.” Hij wil echter niet zover gaan dat religie voor alle ouderen met psychische klachten zou helpen. „Dat gaat mij te ver.” Die conclusie is ongetwijfeld heel valide. Zeker waar in de geestelijke gezondheidszorg juist wordt uitgegaan van de eigenheid van de mens, moeten professionele hulpverleners ervoor waken de hulpvrager in welke richting dan ook te sturen. En zeker niet met geloof op de proppen komen als Haarlemmerolie, die overal tegen helpt. Toch lijkt het me wel degelijk positief dat Braam de relatie tussen religie en gezondheid diepgaand onderzoekt. Niet om daarmee de definitieve tegel te lichten ten aanzien van dit vraagstuk, maar wel om een idee te krijgen hoe mogelijk verkeerde – wie bepaalt wat verkeerd is – vooronderstellingen ten aanzien van een transcendente God soms fnuikend kunnen uitwerken op iemands welbevinden.

1.6 Geestelijk verzorger als hulp in de geestelijke huishouding

Het welbevinden van de oudere, thuis of in een verzorgingscentrum, kan dus mogelijk winnen aan betekenis wanneer betrokkene op een min of meer regelmatige basis over 'het leven' kan en mag praten. Braam suggereert dat met zoveel woorden. Hij denkt dat het praten over religie en over geloof als persoonlijke ervaring betekenisvol kan zijn. Maar dan moeten er wel voldoende mensen zijn, die op een min of meer professionele wijze inhoud kunnen geven aan het begrip 'betekenisvol'. Praten over zaken als geloof en levensbeschouwing raakt immers bij de meeste ouderen aan een wat diepere laag. Niet elke hulpverlener zal daar snel een goed gesprek over kunnen opzetten. De geestelijk verzorger of pastor komt dan in beeld.

Maar zijn er voldoende geestelijk verzorgers dan wel wil de verzorgings- en verpleeghuissector voldoende banen creëren? Betrouwbare cijfers over dit probleem zijn niet of nauwelijks te vinden. Een onderzoek in dagblad Trouw spreekt van een tekort aan geestelijk verzorgers van veertig procent in de verpleeghuissector. Ook interessant is een beeld van het 'werkveld' van geestelijk verzorger R. Mes in de Nieuwsbrief oktober 2006 van de VGVZ (Vereniging van Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen). Dit slaat op een enquête die het radioprogramma De Ochtenden vorig jaar heeft gehouden onder 384 geestelijk verzorgers in de verpleeg- en/of verzorgingshuissector. Bijna de helft (190) van de formulieren kwam terug en gaf een min of meer zorgelijk beeld van de werkdruk in de sector.

Een kwart van de collega's – niet uitgesplitst naar gezindte – kon zijn werk doen in de beschikbare tijd, 135 geestelijk verzorgers konden dat niet! Daarbij gaven 102 geestelijk verzorgers te kennen dat in hun beleving de vraag naar geestelijk verzorgers in de toekomst al dan niet sterk zal toenemen tegen 78 die denken dat de vraag gelijk blijft of iets zal afnemen. Overigens is volgens Mes het radioprogramma (nog) niet uitgezonden omdat er wel geestelijk verzorgers wilden praten over goede werkomstandigheden, maar niemand zijn mond open wil doen over slechte werkomstandigheden! Aldus Mes in de nieuwsbrief.

De antwoorden op de enquête heeft Mes ook nog even gelegd naast de vigerende, eerder genoemde normen van de Landelijke Ziekenhuisraad voor de sector (een FTE per liefst 150 maar maximaal 250 bewoners/bewoners). Afgezet tegen deze norm concludeert Mes dat iets minder dan de helft van de geestelijk verzorgers die de vragenlijst heeft ingevuld, een functieomvang heeft boven of ver boven de één FTE per 150 bewoners/zieken. Een beduidend aantal ('velen') zit met zijn instelling op een functieomvang die 'neigt naar de minimale norm' oftewel een FTE per 250 bewoners.

1.7 De geestelijk raadsman/-vrouw binnen Antaris

Geestelijk verzorger R. Mes concludeert in de vorige paragraaf dat het met het beleidsmatig inkleuren van de geestelijke verzorging niet erg best is gesteld. Vaak wordt het beleid in samenwerking met het management van de instelling gemaakt. Een kleine groep geeft aan het zelf te bepalen en een groter aantal zegt dat het beleid geheel door het management wordt bepaald. Een expliciet beleidsplan geestelijke verzorging blijkt in dertig procent van de instellingen niet te bestaan. In zorgcentrum De Drie Hoven in Amsterdam Nieuw-West, waar ik stage liep, is dat wel het geval al is het geen beleidsplan van het management maar een stuk van de afdeling geestelijk raadswerk.

Ik kreeg al gauw in de gaten dat de geestelijke verzorging daar op zich redelijk tot goed geregeld is, al hebben de geestelijk verzorgers in kwestie wel degelijk wensen. Reden om, zoals ik in de inleiding van deze scriptie op bladzijde 7 al aankondigde, even in te zoomen op De Drie Hoven, onderdeel van zorgconglomeraat Antaris. De actieradius aan zorg en diensten is in de afgelopen jaren gegroeid tot ongeveer 1500 cliënten in de wijk. Naast De Drie Hoven zijn er het Leo Polakhuis, waarvoor het aantal uren geestelijke zorg indertijd werd uitgebreid, en het A.H. Gerhardhuis, waarmee werd gefuseerd hetgeen samenwerking betekende met de daar werkende geestelijk verzorger. In genoemde drie locaties woont iets meer dan de helft (850) van genoemde 1500 ouderen.

Juist vanwege alle veranderingen – inmiddels is Antaris vorig jaar opgegaan in een nog groter zorgconglomeraat met de naam OsiraGroep met vestigingen in andere delen van Amsterdam, Amstelveen en Diemen – zag de afdeling geestelijk raadswerk een jaar of vijf geleden de noodzaak om 'pas op de plaats te maken om ons werkterrein opnieuw te bekijken'. Ook wilde men, met in het achterhoofd de wetenschap dat zorgcentra de afdelingen geestelijk raadswerk niet uit zichzelf extra breed bemensen, 'vragen op een rij zetten en plannen voor de toekomst ontwikkelen'. Uiteraard in de hoop de werkgever, Antaris en nu de OsiraGroep, te bewegen aan de wensen tegemoet te komen.

Het resultaat was een heus beleidsplan, dat in 2002 en later ook in de bewerking voor 2005-2007 de titel 'Uithouden in nabij zijn...' meekreeg. Mede om aan te geven hoe de vier geestelijke verzorgers van Antaris hun taak zagen en zien. Nabij zijn, willen ze in elk geval, maar hoe? Er is immers een spanningsveld tussen de gewenste geestelijke individuele zorg en de logistiek van diensten, herdenkingsbijeenkomsten en ander 'ritueel raadswerk' zoals humanisten liturgische zaken noemen. We hadden het over een gemiddelde van een minuut of acht per bewoner per week. Als je de logistieke en administratieve beslommingen daar vanaf haalt, blijft er voor individuele zorg niet zo gek veel meer over.

Men formuleerde een definitie *Geestelijke verzorging is het realiseren van ambtshalve en professionele begeleiding van cliënten, hun naasten en medewerkers. Dat gebeurt vanuit en op basis van godsdienst of levensovertuiging. De begeleiding richt zich op fundamentele vragen rondom gezondheid, ziekte, dood en de existentiële aspecten van het leven*²¹ en werkte in zes hoofdstukken en 24 bladzijden uit waar het Antaris om moest gaan in de komende jaren. Ik schreef het al in mijn stageverslag: „Binnen de onmacht die men soms voelt om bewoners ‘ideaal’ bij te staan in hun laatste levensfase, is er steeds weer het idealisme om bij afdelingen en bij de leiding ruimte te claimen om mensen waardig te mogen begeleiden. Die inzet leidt tot allerlei kleine en grote succesjes, die ook bewoners en personeel niet ontgaan en op zich weer aanleiding geven tot bevestiging van betrokkenen.”

**‘De loop van het leven is een rivier
die haar weg zoekt in een grillig landschap,
terwijl het plan dat wij hadden ontworpen
meer lijkt op een kanaal, een rechte lijn,
die het landschap negeert.
Terugkijken op de levensloop en
oog krijgen voor het verschil tussen het kanaal en de rivier
draagt mogelijk bij tot onze wijsheid.’**

Cornelis Verhoeven (filosoof 1928-2001)

Motto op voorschutblad beleidsplan Antaris 2005-2007

In hoofdstuk 2 worden meteen al enkele kritische noten gekraakt. Ik noem ze omdat ze vast niet alleen binnen Antaris een rol spelen. Op de somatische afdelingen van Antaris wonen cliënten die complexe 24 uurszorg nodig hebben. „Hier wordt de allerzwaarste zorg geboden aan mensen met hoge lijdensdruk, zowel lichamelijk als geestelijk”, zegt het team om daar eerlijk op te laten volgen dat in De Drie Hoven op dit moment onvoldoende privacy en woongenot kan bieden. „Veel mensen delen hun kamer met drie tot vier medebewoners. Een eigen tafeltje is veelal het enige dat er aan persoonlijk territorium overblijft.” Reden voor de geestelijk verzorgers, die dat gemis aan ‘persoonlijk territorium’ in hun pastorale zorg uiteraard snel merken, te pleiten vóór plannen voor een meer ‘beloftevolle kleinschalige opvang’ van somatische bewoners in de nieuwbouw van het Leo Polakhuis.

Vervolgens lezen we in de hoofdstukken 3 en 4 beschrijvingen van het werk en hoe het idealiter zou moeten worden verricht, om vervolgens in hoofdstuk 5 het eigenlijke lek boven water te krijgen. In totaal heeft het geestelijk raadswerk een formatie van 3,2 FTE voor drie locaties (en eventuele extramurale contacten in de wijk). In totaal kunnen ongeveer 850 bewoners (en hun familie) een beroep doen op geestelijk raadswerk. Dat betekent een bezetting van één FTE geestelijk raadswerker op 265 intramurale bewoners/cliënten. We schreven het hierboven al, de Nationale Ziekenhuisraad zei al in 1987 dat één fulltime geestelijk raadswerker op maximaal 250 cliënten het minimum is en ‘krap’. Dat wordt als ondergrens gezien; één op 150 als bovengrens. De ook eerder genoemde Vereniging voor Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen (VGVZ) zei in 1996 dat in verband met de toenemende zorgzwaarte één fulltime geestelijk raadswerker per 150 cliënten redelijk is en niet per 250 bewoners²².

De geestelijk raadswerkers van Antaris vinden dat ze met te weinig zijn om het beschikbare werk zoals zij dat zien, goed te doen. Ze worden zoals ze het zelf zeggen ‘regelmatig geconfronteerd met grenzen aan de eigen mogelijkheden’. In het beleidsplan staat: „Wat zou moeten, blijkt vaak niet haalbaar.” Exemplarisch, lasen we al, voor veel zorgcentra in den

²¹ Uithouden in nabij zijn... Beleidsplan Geestelijke Verzorging Antaris 2005-2007, blz 6.

²² J. Doolaard e.a. in Handboek Geestelijke Verzorging in zorginstellingen, Kampen: Kok 1996, p 893)

lande. En, niet onbelangrijk, het zoeken naar een verantwoord evenwicht tussen de directe contacten met bewoners en de overheadwerkzaamheden, blijkt lastig. „Vaak vragen de overheadwerkzaamheden meer tijd dan we zouden willen.” En: „Ruimte voor het ontwikkelen en uitwerken van nieuwe ideeën en voor het zoeken naar nieuwe vormen is er op dit moment nog steeds niet voldoende.”

De geestelijk verzorgers moeten dus keuzes maken en vragen via hun beleidsplan – het zij benadrukt, het is een stuk van de afdeling en niet van het bestuur – steun en aandacht voor de aandachtspunten. Tijdens mijn stage begreep ik al dat de afdeling volop begrip krijgt van directie en bestuur, alleen vertaalt zich dit niet in een significante uitbreiding van het aantal uren geestelijke verzorging. Het is niet uitgesloten, als we de artikelen over deze problematiek lezen in de kranten en in de nieuwsbrieven van de VGVZ, dat genoemde opstelling in veel zorgcentra het beeld bepaalt.

Hieronder volgt een greep uit de aandachts- c.q. knelpunten, waarvan ik denk dat ze overal in Nederland in de zorgcentra voor ouderen in meer of meerdere mate voorkomt:

-discrepancie tussen het aanbod van de geestelijk raadswerkers en de vraag naar terminale zorg. Er is behoefte aan stervensbegeleiding, maar de hulp van geestelijk raadswerkers wordt niet of nauwelijks ingeroepen. Vaak horen de geestelijk raadswerkers pas enkele dagen na het overlijden dat een bewoner stervende was. Gewenst: nieuwe en bindende afspraken.

-betere afstemming van overleg bij een sterke doodswens van cliënten. Nu wordt bij een herhaalde vraag om euthanasie incidenteel overleg gepland met arts, verzorging en geestelijk raadswerker. Dat zou op regelmatiger basis moeten gebeuren, vindt men.

-inzet van geestelijk raadswerk voor extramuraal raadswerk voor thuiswonende ouderen in de wijk. Het beleid van Antaris in is gericht op het ontwikkelen van een gevarieerd scala aan zorgpakketten voor bewoners die thuis wonen. Het geestelijk raadswerk zou een geïntegreerd onderdeel uit moeten maken van ‘nieuw te ontwikkelen zorgpakketten’ voor de wijk en dit zou tot uitdrukking moeten komen in structurele financiering. Hierover bestaat op dit moment echter nog geen duidelijkheid.

-geestelijk raadswerk voor medewerkers. Uit gesprekken met medewerkers blijkt dat velen behoefte hebben aan vormen van geestelijk ondersteuning, individueel of groepsgewijs. Hoewel het bieden van geestelijke ondersteuning aan medewerkers genoemd wordt in de functieomschrijving van geestelijk raadswerkers, valt dit in de praktijk vrijwel buiten de mogelijkheden. Het team geestelijk raadswerk bepleit extra beleidsmatige aandacht op managementniveau voor dit onderwerp.

-aandacht voor toenemende multiculturaliteit in de zorg en de gevolgen voor het geestelijk raadswerk. Dat is een lacune omdat de verwachting bestaat dat (vooral) de groep islamitische ouderen die via Antaris zorg gaan ontvangen, de komende jaren zal toenemen.

-betere communicatie over wensen rondom het levenseinde. De wensen van cliënten rond afscheid nemen, sterven en crematie/uitvaart zouden op een verantwoorde manier in het zorgdossier opgenomen moeten worden. Het geestelijk raadswerk zou graag met anderen een formulier willen samenstellen voor in het zorgdossier, aan de hand waarvan gesprekken met cliënten kunnen worden gevoerd en uitkomsten vastgelegd.

In het laatste hoofdstuk staat tenslotte een soort ‘verlanglijst’ van de geestelijk raadsliden, die ze graag verwezenlijkt willen zien in de toekomstige jaarplannen. Het gaat te ver om alle wensen te noemen, maar om een paar voorbeelden te noemen, die vermoedelijk in de hele sector een rol spelen:

-men wil minimaal eens per jaar Antarisbreed met de cliënten- en familieraden overleggen over de wensen van bewoners en familie.

-het geestelijk raadswerk wil op steunpunten van Antaris in de wijk gespreksgroepen aanbieden en mensen thuis steunen bij het proces van ouder worden. Dat kost geld en dat

moet in overleg met de regiomanagers worden gevonden.

-men wil nieuwe bewoners meer dan één kennismakingsbijeenkomst aanbieden; nu eens per vier maanden. Beter is, zegt het beleidsplan, om voor iedere groep nieuwe bewoners 'een kleine serie bijeenkomsten te organiseren, toegespitst op de thematiek van het verhuizen naar een verzorgingshuis'.

-meer aandacht voor het feit dat steeds meer nieuwe bewoners van het oorspronkelijke humanistische A.H.Gerhardhuis behoren tot een kerkgemeenschap. Daarom is er begonnen met het aanbieden van kerkdiensten, verzorgd door een voorganger en vrijwilligers van buiten; de geestelijke raadswerker fungeert als tussenpersoon en houdt het overzicht.

-aandacht voor de behoefte van de bewoners van aanleunwoningen aan geestelijk raadswerk.

1.8 Geven we ouderen de geestelijke zorg die ze nodig hebben?

De vraag stellen betekent dat we ons iets in gemoede afvragen. De feiten in de paragrafen 1.2 tot en met 1.7 geven mijns inziens aan dat er in Nederland iets mis is, waarin de politiek zijn verantwoordelijkheid zou kunnen nemen. Wat is er mis? Rond de 1,3 miljoen van de Nederlanders boven de 55 (hoofdstuk 1.2 voelt zich in meer of mindere mate eenzaam. Waar de reclame op tv en in de media suggereert dat dan 'het grote genieten' begint, blijkt dat de praktijk voor een substantieel deel van de samenleving kennelijk iets anders ligt. De vraag is vervolgens: 'willen we daar wat aan doen' en aansluitend: 'zijn er voldoende mensen in staat om het tij enigszins te keren'.

Dat eenzaamheid in de maatschappij veelvuldig voorkomt, is iets wat we al langer weten²³, maar bij ouderen gaat het om ruim een derde. Als we weten uit de tabel in hoofdstuk 1.3 dat het aantal 65-plussers de komende jaren tot 2050 met maar liefst 52 procent stijgt, dan wordt het misschien hoog tijd dat we een plan gaan trekken. In datzelfde jaar 2050 is maar liefst 1 op de 44 mensen dement, waar dat nu nog 1 op de 90 is. Rijst de vraag, en dat blijkt duidelijk uit de feiten in dit hoofdstuk, of we dit allemaal wel willen weten...

Al die ouderen, en kennelijk steeds meer, hebben 'passende zorg nodig', constateert het NIZW al in 2004 (1.4). Daarmee wordt impliciet ook bedoeld zorg voor het wakker en gezond houden van de geest: een praatje, aandacht, activiteitenbegeleiding én aandacht van geestelijke verzorgers dan wel pastores met een gelijkwaardige opleiding. Wanneer je uit onderzoeksgegevens ook nog eens haalt dat er een relatie lijkt te zijn tussen geloof en een min of meer regelmatige kerkgang (alle gezindten, zegt Braam) en het minder vaak voorkomen van depressie, dan ligt het voor de hand ervoor te zorgen dat mensen met hun vragen over het bestaan dan wel hun geloof in elk geval ergens terecht moeten kunnen.

Braam zegt zelf dat het welbevinden van ouderen aan betekenis kan winnen wanneer men op een min of meer regelmatige basis over het leven en het bestaan kan en mag praten. Dan moeten er echter wel goed opgeleide professionals zijn, want niet elke ziekenverzorgende, verple(e)g(st)er, mantel- of thuiszorger kan of wil dergelijke gesprekken aangaan. De behoefte aan die professionals is des te klemmender als je beseft dat uit Amerikaans psychologisch onderzoek²⁴ blijkt dat er een relatie is tussen religieuze twijfels en angsten en vroeger overlijden. Maar hebben we dan voldoende geestelijk verzorgers? Volgens gemeld onderzoek in Trouw en de uitslag van de De Ochtenden-enquête (beide 1.6) zijn er enerzijds te weinig geestelijk verzorgers en anderzijds klagen ze in doorsnee over de te hoge werkdruk.

Achter deze kille cijfers zitten meerdere problemen, wil ik daarmee zeggen. Enerzijds wordt er gesignaleerd dat de werkomstandigheden in de verpleeghuis- en ouderensector niet

²³ Volgens het CBS gaf in 1999 ongeveer een kwart van de Nederlanders zelf aan zich wel eens eenzaam of verlaten te hebben gevoeld.

²⁴ We komen hier in §3.1 op terug.

optimaal zijn en dat veel geestelijk verzorgers zeggen dat ze het werk met te weinig FTE's moeten doen. Anderzijds wordt gesignaleerd dat de besturen van verpleeginstellingen en zorgcentra voor ouderen – vermoedelijk vooral uit financiële overwegingen – niet staan te trappelen om één FTE geestelijke verzorging aan te stellen op 150 ouderen.

Dat betekent dat toekomstige pastores die in dat werkveld hun bestemming zien, op deze toekomst getraind dienen te worden. Vooral in de zin van: wat doen je wel en wat doe je niet. Te meer daar de onderbezetting gezien de kennelijke politieke onwil om een onder- en bovengrens aan het aantal FTE's per aantal bewoners te stellen, nog wel even op zich zal laten wachten. Maar – hoop doet immers leven – wellicht kan het ministerie van volksgezondheid alvast beginnen met het verplichten van het management van de instellingen voor ouderenzorg een beleidsplan geestelijk verzorging op te stellen. Met de inventarisering van de knelpunten kan vervolgens een kamerdebat worden gevoerd over de wenselijkheid om voldoende geestelijk verzorgers aan te stellen...

1.9 Samenvatting

In dit hoofdstuk laat ik zien dat er macro en micro in onze ideeën over geestelijke ouderenzorg nog een wereld te winnen is. Een veranderende samenleving vraagt van ons als burgers een 'bijdetijdse' kijk op hoe we met onze ouderen willen omgaan. Enerzijds van (volwassen) kinderen van steeds ouder wordende ouders en van politici als representanten van alle leeftijdscategorieën maar anderzijds ook van beleidsmakers binnen de gezondheidszorg en van geestelijk verzorgers, die de behoefte aan geestelijk zorg bij ouders dagelijks lenigen zoveel als mogelijk is. Temeer daar, onderzoekers als Braam geven dat aan, er een relatie lijkt te zijn tussen beperkte geestelijke zorg en welbevinden. Maar willen we die problematiek ook zien in zijn totale omvang én zijn consequenties?

In acht genomen de gestelde toenemende vergrijzing, de daarmee samenhangende toenemende dementie en de gestaag stijgende vereenzaming van ouderen, wordt duidelijk dat we als mensen in een min of meer beschaafde samenleving iets 'moeten'. Voor de verpleeghuis- en verzorgingshuissector maar ook voor de zelfstandig wonende ouderen in de wijken dienen voldoende professionals beschikbaar te zijn om van tijd tot een goed, al dan niet pastoraal gesprek te houden. Binnen de Landelijke Ziekenhuisraad, de VGVZ en in het werkveld van de geestelijke verzorging in bejaarden- en verpleeghuiscentra lijkt een consensus voor een minimale bemensing van een FTE geestelijk verzorger per 250 bewoners te bestaan. Maar de hete aardappel gaat al minimaal twee decennia rond sinds genoemde ziekenhuisraad dit advies uitbracht... Wie heeft de (politieke) moed om in het parlement dit aantal verplicht te stellen als minimum?

In de volgende drie hoofdstukken gaan we in op de scholing van de professionele pastor annex geestelijk verzorger binnen de Fontys HBO's en van de humanistisch raadsman, zoals die vorm krijgt op de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. We vergelijken de opleidingen globaal (want respectievelijk HBO en WO) ten aanzien van de mijns inziens belangrijkste vakken: godsdienstpsychologie/humanistische psychologie, pastorale gespreksvoering/dialogische vorming en liturgie/rituele vorming. Aansluitend kijken we met twee praktijkmensen naar die scholing, zoals ze door de opleidingen worden omschreven in de respectievelijke studiegidsen en bespreken we in hoeverre die in hun ogen adequaat is.

Hoofdstuk 2

Psychologie als instrument in ouderenzorg

2.1 Inleiding

Wie pastor of geestelijk verzorger wil zijn in een verzorgingstehuis of een verpleeginstelling voor ouderen, heeft scholing nodig. Verreweg het merendeel van de instellingen vraagt een universitaire graad in theologie of humanistiek. Sinds HBO-scholengemeenschap Fontys ten behoeve van de r.-k. Kerk een beroepsopleiding (eerste en tweede graad) heeft opgezet, beginnen beetje bij beetje instellingen ook ‘genoegen te nemen’ met HBO-pastoraat in plaats van een universitaire master. Doorgaans vraagt men nu de zeven jaar durende, eerstegraads variant als vooropleiding, terwijl een enkele instelling de tweede graad voldoende vindt. In dit hoofdstuk zet ik de scholing naast elkaar, die de Fontys HBO en de Universiteit voor Humanistiek (UvH) de student aanbieden op het gebied van de godsdienstpsychologie en de humanistische psychologie, zoals het vak op de UvH wordt genoemd.

De scholing en de werkcolleges zijn niet een op een vergelijkbaar. De ene instelling is vooral beroepsgericht en de ander ambieert daarnaast ook een wetenschappelijk niveau. De samenvattingen uit de studiegidsen geven echter een idee hoe beide instellingen, met de praktijk in het achterhoofd, proberen de studenten voldoende bagage mee te geven. Vervolgens heb ik twee geestelijk verzorgers – een r.-k. pastoor en een humanistisch raadsman – de slotsom laten zien. Zij vertellen wat in hun ogen de praktijk vraagt en wat ze missen dan wel overcompleet vinden. De interviews zijn geen slotsom van wetenschappelijk onderzoek, maar geven een indicatie van een mogelijke waardering van beide opleidingen.

2.2 Psychologie kan helpen bij definiëren van zorgvraag

Als er iets duidelijk is geworden tijdens mijn stage in zorgcentrum De Drie Hoven in Amsterdam Nieuw-West, is het dat hulpvragen van ouderen in dit instituut zelden of nooit een puur theologische achtergrond hebben. Nu was dit niet helemaal nieuw, want dit fenomeen was al langgekomen tijdens de inleiding op de colleges godsdienstpsychologie bij Fontys. Niet dat de theologie op zich geen existentiële componenten in zich draagt, integendeel. De focus van ouderen met hulpvragen blijkt in de praktijk echter gericht op aandacht. Men wil gehoord worden over de staat van zijn of haar leven – heb ik het al dan niet goed gedaan en hoe voel ik me daarbij – en daar eventueel commentaar op horen. Liefst hoort men een bevestiging dat men het binnen de omstandigheden eigenlijk wel goed heeft gedaan. Natuurlijk stelt men zich ook ‘zijnsvragen’ als ‘Wie ben ik eigenlijk’, ‘Waar kom ik vandaan’ of ‘Waar ga ik naartoe’. Het is echter beslist niet zo dat men voor de antwoorden meteen zoekt bij God of dat men van een godsdienst verwacht het gedachtegebouw te leveren, waardoor alles opeens klip en klaar wordt.

Wat ook opvalt tijdens zo’n half jaar rondlopen tussen oudere mensen in een dergelijke setting als die in De Drie Hoven, is dat iedere mens zijn eigen vanzelfsprekendheden met zich draagt. Men is die vanzelfsprekendheden gewoon en heeft die opgebouwd vanuit de basis die men kreeg in het gezin waarin men is geboren. Niemand is immers hetzelfde. Andere bronnen zijn de scholen (basisonderwijs, VMBO en MBO dan wel MAVO, HAVO en/of VWO) waar men is gevormd en de prikkels kreeg tot het al dan niet uitslaan van zijn of haar (intellectuele) vleugels. Ook zijn belangrijk de werkkringen tijdens het arbeidzame leven en de confrontaties met vrienden en kennissen in de verschillende fases van het leven.

Om met mensen wezenlijk te kunnen praten, een eerlijke en open communicatie op te zetten, is belangrijk dat een willekeurige hulpverlener in een ouderencentrum een idee heeft van de psychosociale achtergronden van de mens tegenover zich. Die spelen immers fundamenteel

mee in de levensvragen van elk mens met wie de hulpverlener en in het bijzonder de geestelijk verzorger bezig is²⁵. Aan die achtergronden wordt tijdens de opleiding voor ziekenverzorgende of verpleegkundige enige aandacht besteed. In de praktijk komen betrokkenen, zeker in een zorgcentrum als De Drie Hoven, nauwelijks toe aan een goed gesprek met de ouderen die aan hun zorg zijn toevertrouwd.

De behoefte aan geestelijke zorg is nodig, maar speelt het aanbod daar voldoende op in? Is gemiddeld een minuut of acht per week geestelijke zorg per bewoner van een verzorgingsannex verpleeghuis voldoende? Je kunt je dat afvragen, al is het niet de insteek van deze scriptie daar een afdoend antwoord op te geven. Zeker is in elk geval dat er voor dit doel in instellingen pastores en geestelijk verzorgers worden aangesteld en, niet te vergeten, geestelijk raadslieden, de benaming van geestelijk verzorgers in een humanistische setting. Zij worden verondersteld de specifieke kennis te hebben vanuit de gedragswetenschappen om te weten ‘hoe’ mensen met levensvragen kunnen omgaan oftewel zich ‘religieus gedragen’.

Geestelijk verzorgers, of ze nu in een christelijke of in een humanistische setting worden klaargestoomd voor de praktijk, hebben dus scholing nodig. Ze moeten enigszins thuis zijn in de vanzelfsprekendheden van hulpvragers om ze wezenlijk te kunnen helpen. Dat doen ze al door de vaardigheid te ontwikkelen goed te luisteren. En ook door bij het samenvatten zich steeds rekenschap te geven dat ze de mens tegenover zich recht doen en helpen – al dan niet met veel of weinig open vragen – beter zicht op zichzelf te krijgen. Als die mens dat tenminste wil. De vraag moet immers zijn: waar is de mens tegenover mij aan toe en hoe speel ik daar zó op in, dat een gesprek niet in een keer alle vanzelfsprekendheden overhoop gooit.

Die scholing is dus van wezenlijk belang. Een van de vakken, die helpt beter zicht te krijgen op (godsdienst)psychologische vanzelfsprekendheden is de psychologie. Maar wat is dat? Is dat de wetenschap die zich bezighoudt met het onderzoek van de bewustzijnsverschijnselen (zielkunde) of het geheel van de psychische verschijnselen in een groep of tussen groepen, en de leer daarvan (zielenroerselen) of allebei?²⁶ En hoe relateer je een en ander met theologie of godsdienst? Om het simpel te houden zou je kunnen zeggen dat godsdienstpsychologie de psychologische factoren onderzoekt die bepalend zijn voor de confrontatie van de persoon met de religieuze traditie.²⁷ Of, zoals het in leereenheid 1 staat van het leerboek ‘Godsdienstpsychologie, cursusboek, 7 leereenheden van dr. J.Z.T. Pieper’: „De wetenschap die het religieuze en godsdienstige gedrag van de mens bestudeert.” Daar kun je wat mee, al vraagt een dergelijke serie woorden wel om duiding en daar gaat het dan ook om in dit hoofdstuk.

2.3 De scholing zoals Fontys die biedt

Wie in de r.-k. Kerk pastoraal werker, catecheet en/of priester wil worden moet een bachelor én een masters halen in de theologie. Fontys biedt, tot nu toe als enige opleiding in het land, op vier lesplaatsen (Amsterdam, Hengelo, Sittard en Tilburg,) de mogelijkheid theologie en pastoraat op HBO-niveau te studeren. Aanvankelijk waren dit tweede- en eerstegraadsopleidingen, inmiddels is begonnen met de bachelor- en masterstructuur en zullen binnen enkele jaren de eerste masters afstuderen met twee hoofdstromingen: educatief en pastoraat. Tot de laatste hoort straks ook de specialisatie geestelijk verzorger.

Wij beperken ons in deze scriptie tot de richting pastoraat. In dit hoofdstuk gaat we specifiek in op wat er gevraagd wordt ten aanzien van het vak (godsdienst)psychologie. In hoofdstuk 3 doen we dat voor het vak pastoraal gesprek en in hoofdstuk 4 voor liturgie.

²⁵ Studiehandleiding godsdienstpsychologie 3PV, derde jaar Fontys 2004/2005

²⁶ Dikke van Dale op internet www.vandale.nl/opzoeken/woordenboek

²⁷ Wikipedia, online encyclopedie.

2.3.1 Eerste jaar: psychologie als sociale wetenschap

De psychologie komt bij Fontys in het eerste jaar aan bod in een serie colleges die als titel heeft 'Inleiding in de sociale wetenschappen'. Een van de doelstellingen is dat de student inzicht heeft in de functie van psychologie voor de theologie en voor de mensbeelden, die in de theologie worden gehanteerd. Verder wordt gesteld dat aan het einde van het eerste jaar – ook weer verbijzonderd naar dit vak – de student kennis van en inzicht moet hebben 'in de uitgangspunten en centrale inhoud' van de psychologie voor zover dit vak de theologie als wetenschap ondersteunt.

Aan de hand van een reader met artikelen en een boek 'Psychologie & sociologie : basiscursus' van A. Wijsman²⁸ (negen hoofdstukken) wordt een idee gegeven van het vak en vooral ook wat je er aan kunt hebben, zowel in de educatieve als de pastorale variant. Uiteindelijk mag de student na een aantal hoorcolleges en groeps gesprekken over het onderwerp in een schriftelijk tentamen laten zien of hij er iets van heeft begrepen.

2.3.2 Derde jaar: godsdienstpsychologie als zelfstandig vak

In het derde jaar komt het vak psychologie weer terug, in de pastorale variant als godsdienstpsychologie. De doelstellingen voor het vak godsdienstpsychologie zijn opnieuw breed. Net als bij 'Inleiding in de sociale wetenschappen' in het eerste jaar staat ook in de beschrijving van het vak 'Godsdienstpsychologie' weer bij 'Relatie tot de eindtermen van de opleiding': „De student heeft kennis van en inzicht in uitgangspunten en centrale inhoud van wetenschappen die de theologische wetenschappen ondersteunen.” Vervolgens maakt de school duidelijk dat in de loop van de colleges van de student mag worden verwacht dat hij een idee heeft van de: plaatsbepaling van de godsdienstpsychologie, de methoden van onderzoek, de religieuze ontwikkeling en ervaring en tenslotte de relatie tussen religie en persoon zoals bestudeerd door Freud en Jung en binnen de humanistische psychologie.

Hart van de serie colleges is het cursusboek van dr. J.Z.T. Pieper 'Godsdienstpsychologie. 7 leereenheden' en een aantal artikelen in een reader, samengesteld door de docent. De werkvormen zijn hoorcolleges, presentaties, groepsdiscussies en opdrachten uitvoeren tijdens colleges en thuis in kleine groepen. Voor de beoordeling telt zwaar hoe de student in een zogenoemde eindopdracht zijn eigen leerproces kan beschrijven, hoe hij zijn cases heeft gepresenteerd tijdens een presentatie en hoe hij in staat blijkt aan de hand van enkele leereenheden samenvattingen te maken van bepaalde inzichten etc. etc.

Voor de slotopdracht heb ik heel praktisch gekozen voor die leereenheden die me het best zouden 'toerusten' voor mijn doel: een brede algemene ontwikkeling ten aanzien van de historie en de ontwikkeling van de geschiedenis van het vak. Ik koos voor 'Aspecten van religieuze ervaring', 'Religieuze attitudes' en 'Contemplatieve psychologie'. Ook heel stimulerend was het interviewen van een gelovig mens uit je eigen parochie met in het achterhoofd wat we hebben kunnen leren aan over de thema's religieuze ervaring, rolvername en rolname, bekering, gebed en de al dan niet intrinsieke geloofsbeleving van de pastorant in kwestie.

Als klap op de vuurpijl werd ons studenten gevraagd een evaluatie te schrijven over ons leerproces. Ook dat bleek een belangrijk deel van de slotopdracht. Juist omdat het je dwingt kritisch tegen het licht te houden wat je hebt geleerd en of je meent dat je iets hebt aan het geleerde. Bij mij zorgde een en ander ontegenzeggelijk voor een 'smaak naar meer' en ik zal me in vervolgstudie zeker weer met plezier storten op die onderdelen die met psychologie te maken hebben.

²⁸ Samenvatting 'thyzzz' op <http://studenten.samenvattingen.com/documenten/show/5447640/>.

In de stage bleek de voorgeschotelde stof en de wijze waarop we er tijdens de colleges interactief mee zijn omgesprongen, zeer nuttig. We leerden bijvoorbeeld, schreef ik indertijd in mijn stageverslag, een wat fijnmaziger idee te krijgen van het gedachtegebouw van waaruit pastoranten kunnen denken of hoe bepaalde opmerkingen mogelijk zijn bedoeld of waar ze vandaan komen. Je wordt hierdoor iets alerter op het unieke van het gedachtegebouw van de pastorant en je leert zijn waarden en (knellende) normen wellicht beter inschatten. Tenminste als je hebt nagedacht over het gedachtegoed van de denkers die we bijvoorbeeld in Piepers leereenheden de revue hebben zien passeren. Kennis van hun inzichten maakt het soms eenvoudiger om de bedoeling achter een opmerking of een vraag te herkennen en zo dus weer een meer adequate open vraag te stellen.

2.3.3 Vijfde jaar: pastorale psychologie als discipline

Tenslotte wordt als voorlopig einde van de scholing in psychologie in jaar vijf (de masterperiode) het vak pastorale psychologie gegeven. Simpel gezegd wordt tijdens die serie colleges een eerste aanzet gegeven van wat de psychologie kan betekenen voor de pastorale praktijk. Als doelstelling noemt de opleiding dat de student kennis heeft van enkele psychologische theorieën in relatie tot geloofs- en levensproblemen, globaal kennis heeft genomen van het gebied van psychische stoornissen, inzicht heeft in de betekenis van de (klinische) psychologie voor het pastorale handelen, in het bijzonder het individuele pastoraat en – last but not least – de student kan (enigermate) vragen en problemen uit de praktijk van het individuele pastoraat met behulp van psychologische kennis verhelderen.

In deze laatste serie colleges in de opleiding over psychologie, nu als onderdeel van het mastercurriculum, hoopt de opleiding de student zicht te geven op enkele belangrijkste aspecten van de stof in relatie met de pastorale hulpverlening. Het gaat onder meer om onderdelen van de (klinische) psychologie voor zover die van belang kunnen zijn voor het pastoraat als hulpverlening. Er wordt gewezen op theorieën met betrekking tot psychische moeilijkheden waarmee pastores kunnen worden geconfronteerd. Het gaat dan bijvoorbeeld over rouw, depressie, de ervaring van zinloosheid, van schuldgevoelens maar ook van relatieproblemen die pastoranten ervaren.

Daarnaast wordt ingegaan op vormen van pastorale diagnostiek, op het herkennen van eigen gedrag, en de interactie met de pastorant. Het eigen gedrag en de eigen vanzelfsprekendheden kunnen immers van wezenlijk belang zijn voor de wijze waarop de pastor of geestelijk verzorger reageert op een ontboezeming. Juist omdat pastoranten in hun mate van open-zijn ook kunnen reageren op non-verbaal gedrag van de geestelijk verzorger, is het van belang een idee te hebben, welke houding of vooronderstellingen men soms, vaak onbewust, uitstraalt.

De colleges worden gepresenteerd in de vorm van werkcolleges. Speciale aandacht wordt besteed aan de verbinding van de leerstof met de eigen praktijkervaringen. Net als bij de colleges supervisie tijdens de kleine stage in jaar vier wordt bij wijze van toetsing in de loop van de cursus een uitgewerkt verbatim gevraagd van een pastoraal contact, waarin de student blijk moet geven van de colleges iets geleerd te hebben. Ook moet na afloop een werkstuk worden gemaakt, waarin duidelijk wordt gemaakt dat de student de leerstof over de psychologie praktisch hanteerbaar kan maken in het eigen pastoraal handelen.

2.4 Pastor H. Wilting, een persoonlijke introductie

Wie pastor en jezuïet H. (Hans) Wilting (74) leert kennen, merkt al snel dat hij bescheidenheid en eenvoud niet de slechtste eigenschappen vindt. Hoewel hij zich uitgebreid verdiept heeft in de klassieken, in filosofie en in theologie, loopt hij niet te koop met zijn intellectuele kennis. Ondanks zijn leeftijd is hij nog steeds actief als parochiepastoor van drie parochies (Sint Johannes de Doper, Pius X en Verrijzeniskerk) in Amsterdam Nieuw-West. Hij leest, vooral in de Sint Jan de Doper, wekelijks de H. Mis, leidt 'rouwtjes en trouwtjes',

doopt nieuwe parochianen, geeft de ziekenzalving aan ouderen en gaat regelmatig voor in vieringen in de drie zorgcentra in de wijk: De Drie Hoven, Riekerhof en De Schutse.

Na zijn gymnasium studeerde hij klassieken (Grieks, Latijn en archeologie), filosofie en theologie. Na zijn afstuderen in 1968 was hij aansluitend achttien jaar godsdienstleraar aan het Ignatius College in de hoofdstad en hulppastor in diverse parochies in de stad. In 1985 werd hij fulltime pastoor in de genoemde kerken en werd hij qualitate qua ook ouderenpastor. De nadruk ligt daarbij op voorgaan in wekelijkse vieringen, al gaat hij pastorale contacten met de bewoners van de zorgcentra niet uit de weg.

De bijdragen van pastor Wilting aan de vieringen in De Drie Hoven verraden een diep psychologisch en pastoraal inzicht in de leefwereld van ouderen. Hij is een begenadigd spreker, die niet van een blaadje opleest maar voortdurend de (kerk)zaal inkijkt. Zijn verwoording van de 'Blijde boodschap' en zijn gebeden namens de aanwezigen, vaak wat dementerende ouderen, zijn steeds gericht op eenvoud.

2.4.1 Wilting en de godsdienstpsychologie

We hebben een gesprek met Wilting over een (globale) vergelijking tussen zijn eigen opleiding als priester en die van de pastoraatopleiding van Fontys. Al lezend in het huidige aanbod van de Fontys HBO op dit vlak geeft hij aan, dat hij vroeger 'maar wat graag' de praktisch gerichte colleges van Fontys op het gebied van de psychologie had bijgewoond. „Wij deden vroeger meer met theologie, filosofie en exegese. Ik vond vooral dat laatste vak van groot belang. Daar kwam natuurlijk wel eens wat psychologie voorbij, maar psychologie als vak; daar was geen sprake van. Wel van ontologie²⁹, maar dat is uiteraard geen psychologie. Vooral van de colleges exegese van professor H. Renckens (1908-2001) op de KTHA heb ik veel geleerd. Die kon ingewikkelde zaken uit de bijbel heel eenvoudig vertellen naar de leefwereld van mensen. Daar had ik groot respect voor. Is dat psychologie? Misschien, ik weet het niet...”

Hoewel Wilting graag vroeger meer scholing had willen hebben op het gebied van psychologie, heeft hij ook zijn bedenkingen over de directe toepasbaarheid van die vakken. Al is het niet onwaarschijnlijk dat zijn onbekendheid met de materie een gefundeerd oordeel in de weg staat. „In mijn werk met ouderen ga ik niet al te theoretisch om met psychologie”, zegt hij. „Mijn aanpak is meer beginnen over koetjes en kalfjes en geleidelijk wat dieper op de mogelijke problemen ingaan. En soms maak ik een vervolgfafspraak. Dan kunnen we dieper ingaan op het een of het ander. Maar om dat een psychologische aanpak te noemen...”

Als pastor zwijgt hij regelmatig stil, zegt hij. Vooral wanneer iemand hem vertwijfeld na de zoveelste ramspoed vraagt waarom God 'steeds lijkt te straffen'. „Ik ga dan niet de therapeut uithangen”, zegt hij. „Luisteren is mijn belangrijkste kwaliteit. Ik mag hopen dat ik zo iemand kan helpen een beetje te verwoorden wat er in hem of haar omgaat. En dat hoeft echt niet zo diepgravend te zijn. Als je tijdens een gesprek de vinger niet op de zere plek kunt leggen, dan geeft dat niets. En je kunt er altijd een volgende keer op terugkomen. Wanneer de man of vrouw vóór je, maar het gevoel heeft dat je echt hebt geluisterd.”

2.5 De scholing zoals de UvH die biedt

Bij Fontys kan in de bachelorfase gekozen worden voor een 'educatieve' en een 'pastorale' variant. Bij de Utrechtse Universiteit voor de Humanistiek (UvH) wordt pas feitelijk gediversifieerd ná positieve afronding van de algemene bachelor. De UvH-specialistie

²⁹ Zijnsleer over hoe de wereld ten diepste in elkaar steekt; over de belangrijkste eigenschappen van datgene wat bestaat; over datgene wat alle bestaande dingen met elkaar gemeen hebben (definitie van RISBO/OECC, het onderwijsexpertisecentrum van de Erasmus Universiteit Rotterdam).

‘Geestelijke begeleiding’ (GB) is een master-opleiding. Andere specialisaties zijn ‘Educatie’, ‘Kritische organisatie- en interventiestudies’ (KOIS) en ‘Levensbeschouwing & Onderzoeksleer’ (L&O).

Ook binnen het specialisme ‘Geestelijke begeleiding’ is de naamgeving van de vakken anders dan bij Fontys. Bestudering van de onderwijsgids van de UvA leert dat (godsdienst)psychologie er humanistische psychologie wordt genoemd. Voor pastorale gespreksvoering lijkt de term dialogische vorming inwisselbaar en bij wat Fontys liturgiek noemt, zou je op de UvH mogelijkwijs kunnen spreken van een humanistisch ritueel, al blijkt die specialisatie enkele jaren geleden geschrapt.

2.5.1 Humanistische psychologie in de bachelorfase

In het eerste jaar krijgen de studenten van de UvH bij het vak ‘Zingeving Z1: Identiteit en existentie’ via hoor- en werkcolleges een beperkte inleiding in de psychologie. Het gaat daar om een introductie in de psychologie waarbij nadrukkelijk wordt gekozen voor, zegt de Onderwijsgids, de leefwereld van de student als uitgangspunt. Daaraan worden ‘visies, begrippen en theorieën’ verbonden uit algemene bronnen zoals die bijvoorbeeld worden bestudeerd uit het boek ‘The discovery of being. Writings in existential psychology’ van R. May (1994). Daarnaast is ‘The stories we live by. Personal myths and the making of the self’ van D. McAdams (1997) verplichte literatuur.

De studenten verdiepen zich in dat eerste jaar onder meer in de wat wordt genoemd ‘fenomenologische, existentiële benadering’ binnen de hoofdstromingen van de filosofie (6 EC) en de psychologie (2 EC). De EC’s geven de verhouding weer, waaruit blijkt dat in die fase de psychologie relatief minder wordt gewaardeerd. ‘Uniciteit en verbondenheid’ zijn kernbegrippen in Z1. Vertrekpunt is zoals gezegd de leefwereld van de student, waaraan visies, begrippen en theorieën verbonden worden. In een tweede tranche, ook in dat eerste jaar, wordt onder de noemer ‘Narrativiteit & Zingeving’ geprobeerd de student psychologische kaders bij te brengen over het proces van zingeving en de levensbeschouwelijke invalshoeken die daarin een rol spelen.

De psychologische benadering gaat hierbij uit van een verhalend (narratief) perspectief. Identiteit wordt daarin op de UvH gezien als ‘de uitkomst van een continue constructie en reconstructie van zelfbeelden via verhalen’. De lijn van genoemde colleges wordt dan verder voortgezet – maar dat heeft minder met psychologische vorming van doen – in termen van culturele en levensbeschouwelijke diversiteit. De psychologie komt verder in het tweede en derde jaar niet specifiek aan bod. Pas in de masterfase wordt voortgeborduurd op psychologie als belangrijk element voor het vak geestelijk raadsman of –vrouw.

2.5.2 Humanistische psychologie in de masterfase

In alle specialisaties van de humanistiek worden psychologie en pedagogiek als verplichte vakken beschouwd. In het kader van deze scriptie beperken we ons tot het onderdeel psychologie. In het eerste jaar gaat het vooral om de begrippen zingeving en humanisering. Deze worden nader ingevuld met als leidraad de begrippen ‘identiteit’ en ‘binding’. De opleiding heeft als uitgangspunt genomen ‘De theorie van het dialogische Zelf’ van prof. H.J.M. Hermans³⁰. Hij wordt internationaal gewaardeerd om zijn wetenschappelijk werk op het gebied van psychotherapie, counseling, educatie en coaching.

Tijdens de colleges in dit eerste masterjaar moeten de studenten zich buigen over zogenoemde

³⁰ Verplicht is zijn boek (1995) ‘Self-narratives: the construction of meaning in psychotherapy. New York: The Guilford Press. Verder moeten de studenten een UvH-werkboek inclusief reader bestuderen. In de Onderwijsgids worden hier verder geen bijzonderheden over gegeven.

‘funderende benaderingen in de psychologie’ (psychoanalyse, humanistische psychologie, cognitieve psychologie, neuropsychologie). De verwachting is dat ze daarmee een wetenschappelijk kader kunnen schetsen waarbinnen de begrippen ‘identiteit’ en ‘binding’ psychologisch kunnen worden geduid. In het verlengde hiervan wordt bekeken in hoeverre een en ander kan bijdragen aan de humanistiek als interdisciplinaire menswetenschap.

Tijdens alle drie de masterjaren van de specialisatie Geestelijke Begeleiding wordt tijdens het derde semester het vak psychologische aspecten van geestelijke begeleiding (GB3) onderwezen. Het gaat om 7,5 EC's die kunnen worden verdiend door elke week hoor- en werkcolleges te volgen. Deze punten worden toegekend na het elk jaar met goed gevolg afleggen van een schriftelijk tentamen. Genoemde module is vooral gericht op wat genoemd wordt de ‘theoretische verdieping van belangrijke aspecten van het geestelijk werk’. Tijdens de colleges wordt aandacht besteed aan ‘klassieke’ thema's als empathie en overdracht, maar de studenten dienen zich ook te verdiepen in interactie-, communicatie- en systeemtheorieën met betrekking tot ‘de relationele aspecten van het begeleidingswerk’.

De relatie tussen psychotherapie en geestelijke begeleiding wordt niet a priori bekend verondersteld maar steeds met elke nieuwe lichting van studenten opnieuw onderzocht. De opleiding wil daartoe noodzakelijke basiskennis aanreiken op het gebied van psychopathologie³¹. Voorts wordt onderzocht, zo meldt de onderwijsgids, hoe interventie en presentie zich tot elkaar verhouden en wat de mogelijkheden en beperkingen zijn van levensbeschouwelijke diagnostiek. In een werkboek van de UvH en in een reader vindt de student de literatuur, die drager is van de intellectuele bagage die dit vak veronderstelt.

2.6 Geestelijk raadsman H. Bomhof, een introductie

Geestelijk raadsman/verzorger drs. H. (Hans) Bomhof (59) is socioloog van huis uit en was, voor hij geestelijk verzorger werd in humanistisch verzorgingscentrum De Drie Hoven in Amsterdam, voorlichter bij het Landelijk Organisatie Cliëntenraden in de ouderenzorg³². Hij is in 2003 afgestudeerd aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht en heeft daarnaast een opleiding Rogeriaanse psychotherapie³³ gevolgd. Hij werkt sinds 2001 deels in De Drie Hoven en deels in het ook bij Antaris aangesloten Leo Polakhuis.

Dat hij geestelijk verzorger is geworden, had alles te maken met zijn onvrede in zijn toenmalige baan als voorlichter bij het LOC. Hij wilde werk doen wat bij zijn persoon paste. Reden om in te stappen in het (verkorte) doctoraalprogramma van de UvH. Voordat hij afstudeerde, kon hij al aan het werk bij Antaris, de moederorganisatie van De Drie Hoven. In De Drie Hoven werkt hij vooral op de psychogeriatrische afdeling voor dagbehandeling in en het nabijgelegen Leo Polakhuis, ook onderdeel van Antaris, werkt hij op de palliatieve afdeling³⁴.

³¹ Psychopathologie (uit het Grieks psychè geest en pathos pijn) is volgens de e-encyclopedie Wikipedia de leer van de psychische ziekte (geestelijk en psychologisch) of van de handelingen en ervaringen die kunnen wijzen op een psychische ziekte of handicap. Psychopathologie is een deelgebied van de psychologie en de psychiatrie.

³² De LOC is een landelijke organisatie die de bij de organisatie aangesloten cliënten raden in de verpleging en de verzorging ondersteunt. De LOC rekent belangenbehartiging van alle raden én alle cliënten tot haar taak. De LOC is verder gesprekspartner van overheid, zorgkantoren en de koepelorganisaties in genoemde sectoren.

³³ Deze therapie, ook wel genoemd client-centered therapie, is een geesteskind van Carl Ransom Rogers (1902-1987), een van de grondleggers van de humanistische psychologie. Volgens hem is de rol van de psychotherapeut het reflecteren van gevoelens, en wel zonder vastgestelde therapeutische richting op te leggen. De psycholoog moet proberen de wereld door de ogen van zijn cliënt te zien. De kunst is de gevoelens van de ander te ervaren, waar je als therapeut ook emotionele afstand houdt.

³⁴ Onder palliatieve zorg valt alle zorg die erop gericht is de patiënt met een levensbedreigende ziekte (en zijn naasten) of mensen waar geen behandeling meer voor mogelijk is, een zo hoog mogelijke kwaliteit van leven te geven (www.palliatievezorg.nl).

2.6.1 Bomhof en de (godsdienst)psychologie

Bomhof heeft vanwege zijn studie sociologie en zijn opleiding Rogeriaanse psychotherapie niet alle UvH-colleges hoeven volgen die in dit hoofdstuk zijn genoemd. Hij is goed te spreken over het gebodene. Juist omdat hij een gedegen basiskennis van psychologie in het ouderenpastoraat van groot belang vindt. „Een flinke portie theoretische kennis is heel erg belangrijk”, zegt hij. Dit ondanks dat hij vindt dat het niet eenvoudig te duiden is wat je er direct in de praktijk mee kunt. Hij vermoedt dat psychologische kennis helpt bepaalde interne denkprocessen indirect te duiden. Zeker weten doet hij dit echter niet.

Hij wijst op de discrepantie tussen psychologische kennis en dito inzicht. „Dat laatste doe je op door levenservaring en dat is mijns inziens belangrijker. Niet dat je de theoretische kennis kunt missen. Maar psychologisch inzicht, laten we zeggen de worsteling met het leven en wat je daarvan meemaakt om je heen, is veel belangrijker. Het is dan ook belangrijk dat je inzicht krijgt in depressies en in angsten van mensen. Daar moet je wel een oor voor hebben, een gevoel voor ontwikkelen, dat je kunt signaleren wat er aan de hand is. Vervolgens kun je er dan een psycholoog bij halen, als je dat nodig of wenselijk vindt.”

Door een bepaalde vrijstelling heeft hij op de UvH minder geleerd over geestesziekten bij de oudere mens dan hij had gewild. Dit concludeert hij mede op grond van de praktijk en wat die vraagt van een geestelijk raadsman. „Maar ik had het voordeel dat ik er al veel van had gehad in die Rogeriaanse opleiding. Maar ik vind het heel belangrijk dat men er kennis van heeft als geestelijk raadsman of –vrouw.” Hij beaamt het belang van de inzichten in ‘De theorie van het dialogische Zelf’ van prof. H.J.M. Hermans, die de UvH-studenten moeten bestuderen. „Het wordt dus wel degelijk goed onder de aandacht gebracht. En dat is goed.” Hij zou het ‘niet professioneel’ vinden als geestelijk verzorgers zich niet zouden hebben verdiept in psychologie en geestesziekten.

2.7 Samenvatting

Wie de opleidingen van Fontys en de UvH naast elkaar legt, valt op dat studenten veelzijdig worden onderwezen. Ook lijken beide groepen studenten vooral in latere studiejaren goed getraind te worden in het herkennen van de relatie tussen de uitkomsten van psychologisch onderzoek en het geestelijk welbevinden van pastoranten. Ligt het accent bij Fontys wat meer op pastorale en klinische psychologie en bij de UvH iets meer op psychoanalyse en cognitieve en neuropsychologie, duidelijk wordt uit de beschrijvingen in de studiegidsen dat beide instellingen een geestelijk verzorger in spe voldoende basisbagage aanreiken om in de praktijk niet met de mond vol tanden te staan. Bagage, waar in de praktijk met voortschrijdend inzicht weer op kan worden voortgeborduurd.

Een en ander kan in de begeleiding van de oudere mens in verpleeg- en verzorgingshuizen een belangrijke rol vervullen. Vooral omdat de theorie gekoppeld aan onderzoeksresultaten/empirische gegevens, kan helpen te duiden en mensen sneller te begrijpen en eventueel door te verwijzen, wanneer dat nodig is. Interessant is de schijnbare discrepantie te beluisteren in wat beide praktijkmensen Wilting en Bomhof concluderen. Ze lijken beiden de eigen levenservaring hoger te waarderen dan elementaire kennis van psychologie, maar tegelijkertijd wordt duidelijk dat ze, ook weer beiden, de op de respectievelijke opleidingen aangedragen stof en training zeer waarderen. Een pleidooi om het aanbod minstens op het geleverde niveau te blijven aanreiken!

Hoofdstuk 3

Deel ouderen wil zijn verhaal graag kwijt

Het sterfbed van de schilder Théodore Géricault (1791-1824) na een lange lijdensweg als gevolg van meerdere ongevallen en chronische TBC, geschilderd door zijn vriend Ary Scheffer. Géricault was nog jong toen hij stierf. Volgens een aantal Amerikaanse psychologen is de kans op een vroege(re) dood groter wanneer iemand religieuze twijfels en angsten heeft.

3.1 Inleiding

Waartoe dient een pastoraal gesprek bij ouderen? En komt in zo'n gesprek automatisch godsdienst of levensbeschouwing aan de orde? De vraag is complexer dan deze op het eerste gezicht lijkt. We zagen het al in het vorige hoofdstuk: hulpvragen van ouderen hebben doorgaans zelden of nooit een puur theologische achtergrond. Maar feit is, dat als ouderen ziek zijn en zwakker worden, een goed, positief pastoraal gesprek een wereld van verschil kan maken. In het vorige hoofdstuk is besproken dat een goede scholing op het gebied van (godsdienst)psychologie kan helpen bepaalde patronen in het gedachtegebouw beter of eerder te leren herkennen. Adequate colleges in pastorale gespreksvoering dan wel dialogische vorming (de humanistische naam) zijn minstens zo belangrijk, zoals we in dit hoofdstuk zullen zien.

Een goed gesprek met een pastor/hulpverlener c.q. geestelijk verzorger kan voor ouderen van groot belang zijn, ja, zelfs van levensbelang in het geval van suïcide neigingen. Hoe wordt een geestelijk verzorger in spe daarin geschoold bij Fontys of op de UvH en wat krijgen de studenten in hun geestelijke rugzak mee? Kun je pastoraat of 'geestelijke begeleiding' (term UvH) leren of is ook aanleg c.q. talent onontbeerlijk? In dit hoofdstuk kijk ik wat de beide instellingen aanbieden aan scholing en vraag ik vervolgens aan de in hoofdstuk 2 opgevoerde r.-k. pastor en de humanistisch raadsman wat in hun ogen de praktijk vraagt. Op mijn verzoek hebben pastor en humanistisch raadsman het actuele onderwijsaanbod van Fontys en UvH ten aanzien van de vakken pastoraal gesprek en dialogische vorming bestudeerd. Ze geven desgevraagd commentaar op het aanbod als voorbereiding op de praktijk vanuit de vraag of ze de scholing voldoende vinden qua inhoud of dat ze aspecten missen.

3.2 Goed pastoraal gesprek soms van levensbelang

Het lijkt een boude bewering. Toch blijkt uit een onderzoek van vier Amerikaanse psychologen³⁵ onder bijna zeshonderd zieke ouderen van 55 jaar en ouder die kampen met religieuze twijfels en angsten, dat ze zes tot tien procent meer kans lopen dan de gemiddelde mens om sneller te overlijden. Uit het onderzoek blijkt, dat die kans oploopt van 19 tot 28 procent wanneer er een gevoel is door God verlaten te zijn, men twijfelt aan 'Gods liefde' of wanneer men de overtuiging heeft dat de ziekte 'een straf van de duivel is'. De onderzoekers hebben hun bevindingen gepubliceerd in het jongste nummer van het medische tijdschrift *Archives of Internal Medicine*³⁶.

Uit vijf onderzoeken was hen eerder duidelijk geworden dat geloof en in het bijzonder gepraktiseerd geloof dat gepaard ging met kerkgang, een positief effect op de gezondheid heeft³⁷. De psychologen wilden echter ook wel eens onderzoeken wat de invloed is van negatieve uitingen van godsdienstigheid zoals twijfel en angst, op de sterftekans.³⁸ Hun conclusie is dat 'bepaalde vormen van religiositeit' inderdaad de kans op een snellere dood doen toenemen. Op het moment, zo beweren de psychologen, dat ouderen ziek zijn en ze daardoor gaan twijfelen aan hun geloof, schuldgevoelens krijgen of bepaalde religieus georiënteerde angsten hebben of ontwikkelen, neemt de sterftekans toe³⁹.

De psychologen in voorgaand onderzoek gingen ervan uit - en achten dat ook vastgesteld door eerder onderzoek (zie noten) - dat positief beleefd geloof in combinatie met kerkgang, de gezondheid van ouderen in positieve zin zou beïnvloeden. En zouden ten opzichte van de religieuze twijfels geestelijk verzorgers of (humanistische) geestelijk raadslieden het verschil kunnen maken? Zouden een of meer pastorale gesprekken inderdaad de oudere kunnen helpen 'zaken weer op een rijtje te krijgen' of tenminste geduld te genereren met het proces waarin de oudere zich bevindt? Of zijn er psychologen of psychiaters nodig om dat proces weer vlot te trekken?

Een cruciaal element in de pastorale gespreksvoering - maar uiteraard net zo goed in de dialogische vorming, zoals de vaardigheid heet in het humanistische universiteitsjargon - is het luisteren. Hoe doe je dat? Wat neem je mee van jezelf? Kun je de ander alleen 'be-grijpen' in sjablonen van jezelf en je eigen overtuigingen en vanzelfsprekendheden? Of kun je een eindje met elkaar oplopen zónder de gedachten van de ander onmiddellijk in te sluiten in je eigen sjabloon, en alles wat niet in je denkraam te pas komt als 'niet relevant' terzijde te schuiven? In dit opzicht bestaan er veel valkuilen⁴⁰.

3.3 De scholing zoals Fontys die biedt

³⁵ Kenneth I. Pargament, PhD; Harold G. Koenig, MD; Nalini Tarakeshwar, MA; June Hahn, PhD

³⁶ Nummer 15, dd 13 augustus 2001 (<http://archinte.ama-assn.org/cgi/content/full/161/15/1881>).

³⁷ -Hummer R, Rogers R, Nam C, Ellison CG. Religious involvement and U.S. adult mortality. *Demography*. 1999;36:273-285

-Kark JD, Shemi G, Friedlander Y, et al. Does religious observance promote health? mortality in secular vs. religious kibbutzim in Israel. *Am J Public Health*. 1996;86:341-346.

-Koenig HG, Hays JC, Larson DB, et al. Does religious attendance prolong survival? A six-year follow-up study of 3,968 older adults. *J Gerontol Med Sci*. 1999;54:M370-M377.

-Oxman TE, Freeman DH, Manheimer ED. Lack of social participation or religious strength and comfort as risk factors for death after cardiac surgery in the elderly. *Psychosom Med*. 1995;57:5-15.

-Strawbridge WJ, Cohen RD, Shema SJ, Kaplan GA. Frequent attendance at religious services and mortality over 28 years. *Am J Public Health*. 1997;87:957-961.

³⁸ Uit de resultaten blijkt dat, gecorrigeerd voor demografische variabelen, lichamelijke en geestelijke gezondheid, religieuze moeilijkheden inderdaad een grotere kans impliceren vroeger dan gemiddeld te sterven. Religieuze angst en twijfel zorgen voor zes procent meer risico (risc-ratio of RR van 1.06). Wanneer iemand bang is dat God hem/haar verlaten heeft, beweegt die RR zich al gauw rond de 1.28. Twijfel aan de vraag of God van hem/haar houdt, levert een RR van 1.22 op en de overtuiging dat 'de duivel' verantwoordelijk is voor zijn/haar problemen een RR van 1.19.

³⁹ Met de kanttekening: 'even after controlling for baseline health, mental health status, and demographic factors'.

⁴⁰ Zie ook bijlage 1

Opleidingsinstituut Fontys reikt in de loop der jaren heel wat gereedschap aan, waarmee studenten van de opleiding pastoraat dat 'be-grijpen' in genoemde negatieve context zoveel mogelijk kan vermijden. Ik noem maar wat bronnen zoals daar zijn boeken en artikelen van Coert Lindijer (Gids voor reisgenoten), Johan Smit (Pastoraat als tegenspraak met o.m. een focus op 'belangeloos maar gekwalificeerd luisteren' om de dimensie van de spiritualiteit op het spoor te komen) en G. Heitink (Pastorale zorg, 1990). In dat laatste werk wordt veel gezegd over de pastorale grondhouding.

Heitink waarschuwt pastores in spe – en humanistische raadslieden uiteraard net zo goed – voor de suggestie dat het voeren van pastorale gesprekken gebaseerd zou zijn op het 'hanteren van regeltjes, kneepjes en foefjes'. Nu zijn foefjes in de praktijk van alledag in een zorgcentrum wellicht handig, vooral als meerdere mensen tegelijk je aandacht vragen, maar zaken als echtheid, authenticiteit en onvoorwaardelijke aanvaarding van de oudere zijn uiteraard veel belangrijker.

Bij Fontys wordt uitgebreid aandacht besteed aan de kwalitatieve kant van het gesprek. Alleen 'aanhoren' moet aan het eind van de opleiding de student een gruwel zijn... De kwalitatieve kant van een gesprek loopt als een rode draad door de colleges. Vooral teruggeven van wat de pastor in spe hoort en wat bevestigd wil worden, is een must. Met open vragen kan vervolgens worden gepoogd de pastorant meer zicht te geven op zichzelf en op zijn kluwen van gedachten, waarvan de samenhang niet altijd even goed zichtbaar is.

3.3.1 Training in pastorale gespreksvoering

Nadat de student in het eerste jaar allerlei praktische en wetenschappelijke scholing tot zich heeft genomen, volgen de eerste schreden op het pastorale pad in het tweede jaar. Belangrijkste doelstellingen zijn dan dat de student zijn gespreks- en luistervaardigheid verbetert, enige gespreksmodellen (adviesgesprek, vrije-attitudeinterview, slecht-nieuwsgesprek en counseling e.d.) heeft verkend en professioneel verantwoorde interventies kan plegen. Vooral wanneer hij in een spraakwaterval een interessant handvat ontdekt, dat zijns inziens een belangrijke rol zou kunnen spelen in het proces van de pastorant.

Verder heeft de student aan het eind kennis van de eisen en voorwaarden met betrekking tot een pastoraal gesprek en kan hij een aantal inhoudelijke factoren van het pastorale gesprek benoemen. Interessant onderdeel is verder dat de student wordt gestimuleerd een pastoraal gesprek te voeren om vervolgens aan de hand daarvan zijn leerproces te beschrijven en te evalueren. De student wordt verplicht van zijn pastorale contact een verbatim te maken en aansluitend het gesprek te analyseren op gemaakte interventies en dat vervolgens te relateren aan zijn eigen leerproces.

In het eerste jaar heeft een student als voorbereiding op het pastoraal werken met mensen het instituutspacitum 'werken in en met groepen' gevolgd. Daarvan was het oogmerk 'kennis van en vaardigheid in het werken en begeleiden van groepen'. In de training voor het pastoraal gesprek gaat het in feite om iets soortgelijks maar is de onderwijs vooral gericht op de 'kennis en vaardigheid van het op professionele wijze voeren van tweegesprekken in een pastorale context'. Het practicum 'Pastorale gespreksvoering', zo zegt de school, 'is een basis voor de praktijkonderdelen in het vierde studiejaar' en voor de eerste-gradopleiding. In de scholing voor het masterproject, zoals de eerste graad voortaan gaat heten, vinden we een en ander terug in het onderdeel 'verslagbespreking - individueel pastoraat' in het eerste jaar, feitelijk het vijfde jaar van de HBO-opleiding.

De leerstof van het tweede jaar is gericht op het leren hanteren van verschillende gespreksvormen, het kritisch leren kijken naar eigen en andermans reacties via observatieopdrachten en op de analyse van een geschreven verbatim. Verder hebben we

moeten leren een procesverslag te maken van ons eigen leerproces, hebben we genoemde literatuur besproken en hebben we een idee gekregen van 'het onderkennen van het eigene van een gesprek in een pastorale context'.

Belangrijk voor de ontwikkeling van kennis en vaardigheid ten aanzien van het pastoraal gesprek is dat de student leert goede, accurate procesverslagen te maken. Hij krijgt zo zicht op wat er gebeurt in het pastorale contact. Door het bestuderen van de aangeboden literatuur, het oefenen van bepaalde gesprekstechnieken en het leren stellen van open vragen, krijgt men zicht op en leert men de verschillende aspecten van een hulpverleningsgesprek hanteren. Het oefenen van genoemde gespreksvormen helpt de student zijn luistervaardigheid te vergroten, gespreksstof te ordenen en samen te vatten en vooroordelen, waardeoordelen en vooronderstellingen op het spoor te komen.

Om goed zicht te krijgen op wat er bij het pastoraal gesprek allemaal komt kijken, wordt een aantal artikelen verplicht behandeld in een reader. Het gaat onder meer om de eerste vijf hoofdstukken van 'Gids voor reisgenoten' van C.H. Lindijer (Uitgever Boekencentrum, Zoetermeer, 1989), om 'De horizon van het pastorale gesprek' onder redactie van drs. C.J.M. Halkes en ds.M.B. Blom (Haarlem 1977, blz 43-66), om een aantal paragrafen (13.1-13.5) uit het boek 'Pastorale zorg' (G. Heitink 1990) over de pastorale gespreksrelatie, de structuur en de aard ervan, de mogelijkheid van de pastorale diagnostiek, het verloop van het gesprek en tenslotte om het groeps gesprek.

Verder is onze aandacht gevraagd voor het artikel 'Pastoraat als tegenspraak' van ziekenpastor en pastoraal supervisor J.H. Smit in het tijdschrift 'Praktische Theologie' (24(3) 297-314), dat in 1997 verscheen. Dat is daarom zo aardig omdat, waar je in veel studies en handreikingen wordt geleerd met de pastoranten mee te gaan in zijn of haar gedachtegang, het ook goed kan zijn juist tegengas te geven. Smit noemt het zelf 'een theologisch en agogisch gefundeerd model' om pastorale gesprekken te verdiepen. Hij gaat ervan uit dat een pastor annex geestelijk verzorger er voor kan kiezen pastoranten uit te dagen 'tot het mobiliseren van hun eigen levensbeschouwelijke taal als basis van een ervaring van heil'.

Smit vraagt zijn pastoranten meer dan het gewone te vertellen om zo 'samen in het krachtveld van de Geest te komen'. Dergelijke ervaringen zullen alleen ontstaan wanneer er een wat langer gesprek wordt gevoerd, waarin het contact verder gaat dan 'een bemoedigend schouderklopje, een liefdevol woord, een knipoog en/of een opgestoken duim'. Als de pastor er in slaagt tijdens het gesprek niet alleen te luisteren maar (ook) met 'tegenspraak' een pastorant te leiden naar 'stilte en verwondering', kan het komen tot 'een ontmoeting van twee mensen voor Gods aangezicht'. Dat is niet alleen voor de patiënt een bijdrage van heelwording maar ook de pastor wordt geraakt door de 'Dritte im Bunde'⁴¹ of door een 'bijzondere ervaring', zoals een niet-gelovige of een humanist het wellicht zou kunnen uitdrukken.

De tegenspraak van Smit komt ook tot uiting in de wijze waarop je met tegengas kunt omgaan; bijvoorbeeld als een ziekenpastor wordt afgesnauwd omdat een patiënt op zeker moment niet goed in zijn vel zit of net een slecht-nieuwsgesprek achter de rug heeft met een specialist. De pastor kan zijn boosheid inslikken maar ook zeggen: „Dat u mij niet wilt ontmoeten is uw goed recht en ik zal ook weggaan. Maar dat u mij zo uitscheldt, kwetst mij. Dat heb ik niet verdiend. Dat moest ik toch nog even zeggen voor ik ga.”⁴²

⁴¹ De 'Dritte im Bunde' werd regelmatig aangehaald tijdens colleges van Fontys-docent drs. I Popma als factor, die het gespreksproces positief kon beïnvloeden. Maar dan moest je 'de heilige Geest' wel de kans geven zichzelf te openbaren; zowel in jezelf als in de ander.

⁴² 'Praktische Theologie' 24(3) blz. 301.

Het gaat er niet om de aanpak van Smit te bewieroken, maar wel aandacht te geven aan de positie van de pastor. Die hoeft zichzelf tijdens het gehele proces niet buitenspel te zetten, maar mag (ook) voor zichzelf opkomen. Door de confrontatie ontstaat niet zelden alsnog een goed gesprek, geeft Smit aan. Ook als dat niet gebeurt, is er winst. De pastor voorkomt dat hij aangeslagen weggaat en de rest van de dag last heeft van dat negatieve gevoel.

Ook geeft Smit ankers, die je soms kunt gebruiken om je pastoraal bewust te beïnvloeden. Hij gebruikt de methode Andriessen⁴³, waarin de ervaringen van een pastorant worden gesymboliseerd als dat deel van een stroom of rivier dat zich pas onder water laat kennen. De geestelijk verzorger of pastor probeert tijdens het/de gesprek(ken) zo breed mogelijk inzicht te (laten) krijgen in de ervaringsstroom die zich in eerste instantie niet gemakkelijk laat kennen. Er ontstaat dan een beeld van receptiviteit en empathie, zegt Smit.

Vervolgens kan in een tweede fase de waarneming worden getransformeerd naar inzicht door zo waardevrij mogelijk terug te geven, te spiegelen wat wordt waargenomen en zo te kijken of het 'zien' ook feitelijke waarneming mag worden genoemd. Er wordt dus actief afgecheckt of het verhaal goed begrepen is. In een derde fase kan worden bemiddeld tussen het verhaal van de pastorant en ervaringen van anderen buiten het beeld van de pastorant om zo te helpen met het voortschrijdend inzicht. Elk beeld wat niet klopt/sluit, mag meteen in de prullenbak! Omdat er geen objectieve taal bestaat om een en ander te communiceren, dient de pastor hierin op zoek te gaan naar die woorden en beelden, die aansluiten bij de leefwereld van de pastorant. Dat dit kan leiden tot een confronterende interventie voor betrokkene, is duidelijk. Maar Smit roept zijn gehoor, dus ook ons als studenten, op die confrontatie niet uit te weg te gaan.

Wat komt in dat tweede jaar verder nog aan de orde? Iedereen leert procesverslagen te maken van elk college, er wordt uitgebreid geoefend met gespreksmodellen en elke student moet buiten de colleges om tenminste een tweegesprek aangaan in een hulpverleningscontext. Vervolgens moet dat worden omgezet in een verbatim van drie tot vier bladzijden en dient de inhoud te worden geanalyseerd aan de hand van de in de colleges verworven theoretische en praktische kennis, gericht op luistervaardigheid, exploratie, ordenen en samenvatten. Daarbij moet uiteraard ook de pastorale inhoudelijkheid aan de orde komen.

In het eerste jaar van de masterfase wordt een en ander opnieuw opgepakt en worden 'tools' aangereikt om de student in staat te stellen 'adequaat te rapporteren over zijn werkzaamheden'. Een pastor in spe moet voorts een pastoraal gesprek achteraf op basis van het geheugen beschrijven in een verbatim en in staat zijn de geloofs- en levensovertuiging van de pastorant(en) inhoudelijk te analyseren. Verder moet hij kunnen reflecteren op pastoraal - theologische achtergronden en vooronderstellingen en in staat zijn eigen functioneren pastoraal en theologisch te evalueren. Aan de hand van literatuur van opnieuw (onder anderen) G. Heitink (Pastoraat als hulpverlening. Kampen: Kok, 1979) en J. Stevens (In gesprek met de ander. Het pastorale gesprek opnieuw ter sprake. Averbode / Apeldoorn, 1990) wordt een en ander theoretisch en praktisch opgepakt.

3.4 Pastor H. Wilting en zijn visie op het pastorale gesprek

De r.-k. pastor in kwestie in deze scriptie is geen echte geestelijk verzorger in het ouderenpastoraat, in de zin dat hij een hoofdtaak zou hebben aan pastorale gesprekken met ouderen in de wijk. Dat is niet het geval, maar hij heeft naar aanleiding van zijn voorgaan in de in hoofdstuk 2 genoemde zorgcentra voor ouderen wel degelijk regelmatig korte en langere pastorale 'gesprekjes', ook telefonisch, met mensen die aan zijn pastorale zorg zijn toevertrouwd.

⁴³ Deze wordt uitgebreid toegelicht in 'Praxis der Supervision, Beispiel: Pastorale Supervision', geschreven door H.C.I. Andriessen en R. Miethneren uitgegeven in 1993 in Heidelberg, en in 'Bibliodrama en pastoraat' door N. Derksen en H.C.O. Andriessen (1985).

Hij ziet als taak van een pastor maar ook van een geestelijk verzorger het ‘goed nadenken over de lezing van de dag’ om vervolgens uit te vinden hoe je met het thematisch materiaal gelovigen of gelovigen in spe pastoraal een hart onder de riem kunt steken. Dit vooral omdat hij een directe link ziet tussen de preek en het pastoraal gesprek, of dat nu in een parochie gebeurt of naar aanleiding van een dienst in De Drie Hoven. „Het komt nogal eens voor dat mensen me aanspreken over wat ik in de preek heb gezegd”, vertelt hij. „Daar praat je dan over door. Het gaat soms om aspecten; wat er is blijven hangen. Soms is dat heel fragmentarisch. Dan zie je dat je heel anders bent binnengekomen dan je hebt bedoeld. Maar daar kun je niet altijd wat aan doen. Iedereen pikt dat op wat voor hem of haar interessant is. Het gebeurt maar zelden dat iemand de hele preek in zijn context heeft begrepen.”

In een pastoraal gesprek met mensen, dus ook met ouderen, neemt Wilting graag de tijd. Hij wil niet graag een limiet voelen en dan iets belangrijks niet aan bod laten komen. „Een zuster hier kan in een pastoraal gesprek van een half uur tijd er precies achter komen waar de schoen wringt. Ik kan dat niet. Ik trek er vaak een uur of twee voor uit of een hele middag. Om te luisteren, om af en toe eens een vraag te stellen en om te kijken in welke richting ik het moet zoeken. Misschien ben ik wel een beetje rommelig als ik tastenderwijs probeer te kijken wat ik voor iemand kan betekenen, wat voor geloofsvragen iemand heeft. Want daar moet het op zeker moment natuurlijk wel over gaan. Van de prijs van andijvie heb ik geen verstand.”

Wiling heeft op verzoek gelezen wat Fontys aanbiedt aan studenten met de specialisatie pastoraat. Dat spreekt hem zeer tot de verbeelding. Hij noemt het ‘een rijke tekst’, wat in dit hoofdstuk staat als grootste gemene deler uit de Fontys Studiegids 2006-2007 aangevuld met wat ik er zelf aan heb toegevoegd uit eigen waarneming. „Prachtig”, zegt hij, „een opleiding met een gouden randje als je dat allemaal krijgt voorgeschoteld. Dat soort colleges gaven ze vroeger echt niet. Er wordt nu duidelijk meer werk van gemaakt. Het intrigeert me. Ik had graag de genoemde colleges gevolgd vroeger. Mijn seminarieopleiding was immers ook niet de hoogste wijsheid.”

Geestelijke verzorging van ouderen is ook volgens Wilting een belangrijk goed. Voorkomen moet worden dat contacten in de veelheid van wat dagelijks wordt gevraagd van hulpverleners in een ouderenzorgcentrum als De Drie Hoven of van een pastoor in de wijk, oppervlakkig worden. Meneer Jansen en mevrouw Pietersen hebben in De Drie Hoven officieel recht op 8 minuten geestelijke zorg per week. Die krijgen ze slechts gemiddeld en velen ontberen die zorg omdat ze niet worden aangesproken of omdat ze zelf niet aan de bel trekken. Wilting onderkent dat. Dat geldt immers ook voor de ouderen in de wijk die nog op zichzelf wonen. Hij probeert binnen zijn mogelijkheden aanspreekbaar te zijn, al merkt hij dat hij niet meer de veerkracht heeft van toen hij begon in 1985.

Hij wil vooral kwalitatieve zorg geven als het tot een feitelijk pastoraal gesprek komt. „Niet zo van ‘Bid maar eens goed en dan gaat het wel beter’. Zo werkt het bij mij niet”, vertelt hij. „Maar ik probeer ze wel wat mee te geven van het geloof zoals ik dat zie. En daar speelt gebed een belangrijke rol in, al bid ik niet zo gauw samen met de mensen. Ja, soms bij een ziekenzalving. Of in een ziekenhuis als je iemand bezoekt daar.” Samen bidden moet voor hem kwalitatief goed zijn. „Dan moet je goede praatstof hebben richting God. Niet dat je bij wijze van spreken een brief met praatstof verzendt die de postzegel eigenlijk niet waard is, begrijp je?”

Of hij iets mist in het studieaanbod van Fontys ten aanzien van het pastoraal gesprek, kan hij eigenlijk niet zeggen. Het ziet er volgens hem compleet en goed uit. „Als je daar inderdaad allemaal aan toe komt. Zoals ik al zei: ik had vroeger dergelijke colleges graag gehad. Het had me vast geholpen in het werk als pastor.”

3.5 De scholing zoals de UvH die biedt

Op de Universiteit voor de Humanistiek bestaat het vak pastorale gespreksvoering niet in letterlijke zin. De UvH biedt wel de zogenoemde ‘dialogische’ vorming aan. Die bestaat uit zowel wetenschappelijke benaderingen van een-op-eencontacten als uit focus op en oefening in praktische vaardigheden. Voor de eerste invalshoek wordt als uitgangspunt genomen de theorie van het dialogische zelf van de in het vorige hoofdstuk genoemde Amerikaanse wetenschapper H.J.M. Hermans, een internationaal bekend academicus op het gebied van psychotherapie, counseling en coaching. Zijn theorieën worden tijdens hoor- en werkcolleges in relatie gebracht met zogenoemde ‘funderende benaderingen’ in de psychologie (psychoanalyse, humanistische psychologie, cognitieve psychologie en neuropsychologie). In de masters, dat werken we hieronder uit, wordt verder doorgeborduurd op zogenoemde participatieve en dialogische werkvormen. Deze worden weer in relatie gebracht met principes van coaching en training en kunnen uiteraard ook in geestelijke begeleidingssituaties van groot belang zijn. De opleiding maakt binnen deze invalshoek ook weer een verbijzondering van de materie voor een beter begrip ten aanzien van interculturele vraagstukken.

3.5.1 Dialogische vorming in de bachelorfase

In het eerste jaar van de UvH komt als onderdeel van het vak ‘Wetenschap, methoden en vaardigheden’ (WMV) dat ook in jaar twee en drie deel blijft van het curriculum, aan de orde de discipline ‘algemene academische vaardigheden’. Hoewel aanvankelijk niet specifiek gericht op geestelijke begeleiding – een-op-eencontacten – maar op ‘het sociale functioneren als academicus’, kun je onderdelen hiervan zeker als voorbereiding zien op de latere specialisatie als geestelijk raadsman –of vrouw. Belangrijk in dit verband is immers, zo blijkt uit de studiegids, dat studenten goed het woord moeten kunnen nemen in discussies, goed moeten kunnen luisteren maar ook een goed betoog moeten kunnen houden bij een presentatie.

Voor dat doel leren ze in dat eerste jaar onder meer tijdens een driedaags practicum hoe ze kunnen werken aan algemene gespreksvaardigheden, waarbij vooral als pijlers worden gezien horen, verstaan en het uitwisselen van boodschappen. Verder wordt, ook weer tijdens een meerdaags practicum, gewerkt aan het zo efficiënt en inspirerend mogelijk overdragen van een boodschap aan een groep en wordt aandacht besteed aan het reflecteren van onder meer hun eigen studievoortgang en hun wetenschappelijke en levensbeschouwelijke ontwikkeling aan de hand van hun persoonlijke biografie. Dit leren reflecteren – associatief, systematisch en evaluatief – is uiteraard ook een bruikbare bouwsteen bij een-op-eengesprekken als raadsman.

In het tweede jaar worden zoals gezegd in het kader van de WMV opnieuw de algemene academische vaardigheden opgepakt en de gespreksvaardigheid verder getraind. Ook in dit jaar wordt een verplichte driedaagse besteed aan de basale achtergronden van het gesprek; dit keer gaat het om het wezen van communicatie, zoals de onderwijsgids het stelt. „Tegen de kentheoretische achtergrond van de communicatie”, stelt de gids, „wordt gefocust op aspecten van ‘manipulatieve communicatie’ en ‘macht’.”

Vervolgens wordt weer doorgeborduurd op het reflecteren in genoemde zin en sluit het tweede jaar ook het thema ‘socratisch gesprek’ in. Dat is een practicum waarin systematische reflectievaardigheden en gespreksvaardigheden worden gecombineerd op het terrein van filosofische reflectie. Op zich een prima voorstation voor de pastorale gespreksvoering zoals Fontys die aanbiedt. In een kleine groep worden ‘gedisciplineerd’ filosofische vragen aan de orde gesteld. De studenten proberen via analyse, kritisch bevragen, beargumenteren en bediscussiëren elkaars ingebrachte ervaringsvoorbeelden te bespreken en te doordenken.

Frappant genoeg is de gedachtegang achter het college, dat je ergens samen uit moet komen. De school noemt het 'de motor is het streven naar consensus'. Dit vak wordt in het derde jaar opnieuw gegeven en dan is het thema 'contact maken'.

In datzelfde derde jaar krijgen de studenten, die gericht zijn op de latere specialisatie geestelijke begeleiding, een kans zich te oriënteren op het beroep van geestelijk verzorger annex geestelijk raadsman of -vrouw. Dat gebeurt via het studieonderdeel 'Humanisering in/van organisaties'. Onderdeel daarvan zijn praktijkgericht veldonderzoek, (werk)colleges en werken in consultatiegroepen. Voor oriëntatie op het onderdeel dialogische vorming zou interessant kunnen zijn het onderdeel praktijkgericht veldonderzoek. Dat mag worden gedaan binnen het werkveld 'geestelijke begeleiding'.

In dezelfde richting moet dan ook aandacht worden besteed aan de tweede pijler van dit studieonderdeel 'Organisatietheorie en humanisering in organisaties'. De studenten moeten daarvoor laten zien dat ze zicht hebben (gekregen) op alle relevante theorie op het gebied van 'ontwikkeling en begeleiding van personen in een organisatie, leer- en zingevingsprocessen in organisaties en de normatieve dimensie van humanisering in/van organisaties'. Dat praktijkgerichte veldonderzoek kan worden gedaan bij een instelling of instituut waar – met betrekking tot deze specifieke invalshoek – geestelijke begeleiding bestaat als discipline.

Op school wordt dit onderzoek begeleid in colleges. Bij een en ander wordt veel theorie behandeld op het gebied van wat wordt genoemd 'human relations, critical managementstudies, organizational learning, post-traditionele en postmoderne organisatietheorie, bedrijfs- en -organisatie-ethiek en arbeid en humanisering'. Binnen de al eerder genoemde WMV-invalshoek algemene academische vaardigheden kan vervolgens worden aangehaakt op relevante praktische vaardigheden op het gebied van het voeren van gesprekken; reden om deze scholing in dit kader hier te noemen.

De UvH sluit het onderdeel organisatietheorie af met een schriftelijk tentamen en een individuele praktijkopdracht. Daaruit moet blijken of de verworven kennis verwerkt is. Voor het onderdeel praktijkgericht veldonderzoek moet een onderzoeksverslag worden gemaakt. Daarnaast dient de student twee presentaties te houden van het onderzoek, een voor de organisatie waar het onderzoek is verricht en een voor docenten en medestudenten.

3.5.2 Dialogische vorming in minor Humanistiek

De dialogische vorming komt nadrukkelijk aan de orde in de minor Humanistiek. Deze is niet voor de gewone bachelorstudenten, maar voor hen die de master humanistiek willen doen en geen bachelor hebben gedaan op de UvH. Het gaat doorgaans om meer dan de helft van de masterstudenten, dat zo 'zij-instroomt'. De afdeling voorlichting van de UvH meldt desgevraagd dat in september 2005 van alle masterstudenten 76 procent 'van buiten kwam'. Een jaar later, het huidige studiejaar, ging het om zestig procent. Relevant genoeg daarom om ook (een deel van) de scholing in de minor te belichten. Voorlichter R. Jansen verwacht op grond van de voorkeuren, die studenten bij aanvang van de studie opschrijven, dat gemiddeld zestig procent de geestelijke begeleiding in wil.

Het onderdeel van deze minor, dat betrekking heeft op de dialogische vorming, is de 'Introductie religieus humanisme, spiritualiteit en geestelijke begeleiding'. In deze colleges, waar de zelfwerkzaamheid wordt benadrukt, gaat het om de samenhang tussen 'religieus humanisme', spiritualiteit en geestelijke begeleiding. Het gaat dan om de 'actualiteit van spiritualiteit' en de relatie met humanisme. Religieus humanisme verwijst naar een stroming die vanaf de oprichting van het Humanistisch Verbond in 1946 manifest is in wat we in Nederland de humanistische beweging noemen.

Ruim aandacht wordt besteed aan dialogische vorming aan de hand van een tekst van professor dr. J. Van Praag⁴⁴, waarmee de geschiedenis van het humanistisch geestelijk werk begon. Die titel van die tekst luidt 'Geestelijke verzorging op humanistische grondslag'. Uitgangspunt bij de bespreking van een en ander is de vraag hoe mensen die zich met 'spiritualiteit' bezighouden, zich een 'zinvol leven' voorstellen. Wat verstaan die mensen onder die begrippen en wat wordt daarover gezegd in de literatuur?

Verder kan van belang zijn in deze reeks colleges kennis te nemen van levenservaringen van mensen die qua spiritualiteit aantoonbaar hun eigen weg zijn gegaan. Hun verhaal kan daardoor interessant zijn om te leren kennen. Details van hun verhaal kunnen in gradaties van intensiteit herkenbaar worden in de verhalen van mensen met wie de geestelijk raadsman in dialoog gaat. Genoemd wordt onder anderen Etty Hillesum, een jonge joodse vrouw die een dagboek bijhield tussen 1941 en 1943. Tijdens deze cyclus worden 25 bladzijden van de brieven vanuit kamp Westerbork gelezen.

Ook is er aandacht voor het 'gedachtegebouw' van de publiciste Christina Feldman die zich focust op het boeddhisme en de relatie spiritualiteit en vrouwen belangrijk vindt en leert dat 'de weg naar binnen' van groot belang is om opgelegde patronen te leren kennen en zo de voedingsbodem te leggen voor wezenlijke veranderingen in het leven. In dit opzicht worden via een reader teksten aangeboden van onder andere de genoemde Christina Feldman ('Inleiding' en 'Opnieuw beginnen'), van Etty Hillesum ('Cahier een') en uit een boek van samensteller Peter Derkx dat in 2004 verscheen: 'J.P. van Praag: om de geestelijke weerbaarheid van humanisten, Geestelijke verzorging op humanistische grondslag', pp. 33-74'.

In diezelfde minor komen ook dezelfde 'algemene academische vaardigheden' ten aanzien van gespreksvoering aan de orde. Het gaat dan enerzijds om de colleges van het eerste en tweede jaar van de bachelor, maar ook om het reflecteren en teruggeven van wat mensen tegen je zeggen zonder en mét eigen mening. Daarnaast komt de al genoemde techniek van het socratisch gesprek terug als uitgebreide versie van het tweedejaarspracticum uit de bachelor.

3.5.3 Dialogische vorming in masterfase Humanistiek

Net als pastoraat richt de humanistische variant 'geestelijke begeleiding' (GB) zich op de beroepspraktijk, in dit specifieke geval op het vak humanistisch geestelijk verzorger. De dialogische vorming is daarin een belangrijke vorming c.q. vaardigheid. Net als r.-k. en PKN geestelijk verzorgers kunnen de humanistische geestelijk verzorgers een functie krijgen in de gezondheids- en ouderenzorg, bij justitie en defensie maar ook vinden humanistische raadsliden hun weg in vrijgevestigd raadswerk of in educatieve instellingen, bij bedrijven en organisaties of in de crisisopvang.

Belangrijk voor deze specialisatie op de Universiteit voor Humanistiek is zoals de opleiding het meldt in de onderwijsgids: 'de combinatie van het vermogen verhalen en ervaringen van mensen op existentieel en levensbeschouwelijk niveau te lezen, het vermogen vaardig te handelen vanuit normatieve professionaliteit, met name op het gebied van de omgang met mensen in gespreksituaties, in collegiaal overleg, educatieve situaties en beleids- en organisatietaken'. Verder ziet men als een pré 'het vermogen verhalen en ervaringen van mensen in existentieel perspectief te zien'. Die kwaliteit duidt de opleiding aan als

⁴⁴ Prof. J. van Praag was oprichter en tot 1969 voorzitter van het Humanistisch Verbond. Hij was ook een van de initiatiefnemers van de IHEU, de International Humanist and Ethical Union. In 1964 werd Van Praag benoemd tot hoogleraar aan de Universiteit van Leiden in een nieuw onderzoeksgebied waarvan hij zelf de naam heeft bedacht, de humanistiek. Deze discipline is uitgegroeid tot de Universiteit voor Humanistiek. In 1978 verscheen zijn bekendste boek: Grondslagen van Humanisme.

‘hermeneutische competentie’⁴⁵. Hiervoor is nodig, zegt de UvH, dat in gesprekken met mensen ‘verschillende communicatieve niveaus’ te onderscheiden zijn en dat de geestelijk verzorger uiteindelijk de existentiële thema’s en vragen daarin kan duiden en er uiteraard goed en begrijpend op kan reageren.

Van de humanistisch ‘geestelijk werker’, zoals de geestelijk raadsman ook wordt genoemd, wordt verder verwacht dat hij ‘verhalen en situaties kan doordenken vanuit de humanistische traditie over het mens-zijn’. Terecht zegt de opleiding dat ‘geschoold zijn in gespreksvoering’ niet genoeg is. Nee, de afgestudeerde humanistisch raadsman of –vrouw moet een ‘inhoudelijke bekwaamheid’ hebben in ‘het verstaan van existentiële thematiek én in het omgaan met de zelf verworven levensbeschouwelijke inzichten’.

Uiteraard wordt ook een lans gebroken voor het begrijpen van de sociaal-politieke context van de levensverhalen en –situaties, die men op zijn weg tegenkomt. Een en ander komt van pas wanneer men wil reflecteren richting de pastorant. De uitkomst van die reflectie en de reactie daarop kan zijn weg vinden in een ‘gezamenlijk beraad’, waarin de gesprekspartners – raadsman én hulpvragende – hun specifieke deskundigheid inbrengen in het gesprek.

In de UvH-onderwijsgids staat nadrukkelijk dat de genoemde ‘hermeneutische competentie’ niet beperkt hoeft te zijn tot individuele gesprekken. De school wil er mee aangeven dat genoemde kwaliteiten heel goed te gebruiken zijn in het begrijpen van tal van situaties waarin ‘het begrijpen en hanteren van communicatieve situaties in de organisatie’ belangrijk zijn. Dat geldt immers ook voor het in kaart brengen van machtsrelaties, institutionele verbanden en politiek-maatschappelijke e omstandigheden.

Wat de UvH verder belangrijk vindt, is dat de humanistisch geestelijk verzorger ervoor moet zorgen – en dat moet in de scholing tijdens de studie alvast in de hand worden gewerkt – dat hij ‘gevoed wordt vanuit een existentieel-levensbeschouwelijke bron’. Die moet hem helpen een eigen identiteit te vinden van waaruit in dialogische (vergelijkbaar met pastorale) situaties gehandeld kan worden ‘langs de lijnen van zingeving en humanisering’. Het daarmee bezig zijn – ‘het verwerven en versterken van de hermeneutische competentie’ – loopt volgens de Onderwijsgids als een rode draad door de verschillende onderwijsonderdelen van de humanistische specialisatie geestelijke begeleiding heen.

De dialogische vorming komt tot stand tijdens drie groepen colleges, die elk van de drie masterjaren tijdens een semester, een of twee dagdelen per week beslaan. In die masterfase gaat het om A. ‘professionele gespreksvaardigheden’ (GB5), B. ‘methodiek: spiritualiteit en geestelijke begeleiding’ (GB2) en C. ‘geestelijke begeleiding levensbeschouwelijk doorgelicht’ (GB/L&O). GB5 beslaat elk jaar wekelijks een hele dag in semester 2, GB2 in semester 2 een dagdeel en GB/L&O een dagdeel in semester 3. Om een idee te geven, een korte uitleg per vak:

A. Professionele gespreksvaardigheden (GB5)

De student kan in deze module 7,5 studiepunten verdienen via het volgen van practica. Daarin staan centraal ‘gericht horen, verstaan en efficiënt uitwisselen van boodschappen in een gesprek met een cliënt of een cliëntensysteem’. De docent besteedt daarbij aandacht aan ‘betekenis- en zingeving, zorg voor zichzelf en de ander, en attitudevorming. De literatuur, wordt verstrekt in een werkboek en in meerdere readers. In een te produceren procesverslag toetst de opleiding of de student van de stof en de practica voldoende heeft opgepikt.

⁴⁵ De UvH legt dit begrip niet erg duidelijk uit in de Onderwijsgids. Projectmedewerker J. Maex van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek gebruikt in een artikel over ‘Godsdienstonderricht tussen theorie en praktijk’ op de site van de Katholieke Universiteit van Leuven (België) de term voor ‘het begrijpen en uitdiepen van een persoonlijke levensbeschouwelijke visie’.

B. Methodiek: spiritualiteit en geestelijke begeleiding (GB2)

Voor deze module is de doelstelling verwerven van wat de onderwijsgids noemt: 'inzicht in spirituele en existentiële inhouden ten dienste van processen die zich bij mensen kunnen voordoen in concrete situaties'. Verder is het de bedoeling dat de student tijdens de colleges werkt aan het ontwikkelen van een levens- en werkhouding, inclusief vaardigheden, die adequate begeleiding mogelijk maakt in situaties waarin hulp wordt gevraagd. De bedoeling is dat de cliënt – voor de pastoraal geestelijk verzorger de pastorant – door de benadering van de humanistisch raadsman of -vrouw aan zichzelf en zijn actuele situatie kan toekomen en 'zo in de ontmoeting kan doormaken wat hij of zij moet doormaken'.

De student moet door deze bagage in staat zijn tot het leggen van verbindende schakels tussen theorie en praktijk. Daarmee wordt bedoeld op het linken leggen tussen zijn eigen levenservaring en de beroepspraktijk, tussen zijn persoon en het werk. Aan de orde zijn de vragen 'Hoe werk ik met mensen?' en 'Wat vindt er met en in mensen plaats?', aldus de onderwijsgids.

Wat verder van belang is, is het verwerven van bekwaamheid betreffende 'de personale, de communicatieve en de hermeneutische competentie en de samenhang daartussen'. Volgens de opleiding is het daarbij van belang dat de student 'zichzelf innerlijk kan beluisteren'. Dat is een voorwaarde om in de ontmoeting de verhalen en ervaringen van de ander 'existentieel te kunnen lezen en dit inzicht op passende wijze te kunnen inbrengen en doornemen'.

Thema's die tijdens de colleges langskomen, zijn schuld en schaamte, verlangen en angst en dood en verlies. Die moeten 'van binnenuit' herkend worden, zodanig dat men ermee kan omgaan 'op de vierkante centimeter'. De opleiding hoopt hierin methodische handvatten te bieden, bijvoorbeeld ten aanzien van het luisteren en antwoorden, de samenhang van inhoud en proces en de betekenis van 'in het hier en nu zijn'.

Ook met deze colleges kunnen 7,5 EC's verdiend worden. De wijze van toetsing wordt in de onderwijsgids in tegenstelling tot die van veel andere vakken niet genoemd. Die zou in het UvH-werkboek terug te vinden zijn.

C. Geestelijke begeleiding levensbeschouwelijk doorgelicht (GB/L&O)

In deze serie colleges gaan studenten en docenten in op zogenoemde existentiële thema's, die in het leven van veel mensen een rol spelen. Het gaat onder meer om de bij B. (GB2) genoemde schuld, schaamte, angst en dood, maar ook om vergeving, verzoening, (zelf)respect, eer, eigenwaarde, afhankelijkheid, kwetsbaarheid, troost, inspiratie, hoop, viering, moed, uitdaging, jaloezie, afgunst, agressie, vernedering, liefde, vriendschap, ziekte en wanhoop.

De kunst is, zo blijkt uit de toelichting in de onderwijsgids, de thema's te herkennen omdat ze vaak op de achtergrond een rol spelen en niet al te vaak expliciet genoemd worden. De UvH-docenten denken echter dat ze beschouwd kunnen worden 'als de kern waar het in de gesprekken om gaat'. Sterker nog, men gaat ervan uit dat ze 'bovendien meestal verbonden zijn met iemands levensbeschouwing'. Het is daarom van groot belang dat de humanistisch geestelijk begeleider vertrouwd is met dergelijke thema's en ze herkent. Hij moet ze in levensbeschouwelijk perspectief kunnen plaatsen.

In deze mastermodule wordt gewerkt aan de vaardigheid de thema's te herkennen, te hanteren en te begrijpen in hun levensbeschouwelijke duiding. Verder wordt een lans gebroken voor het leggen van verbanden 'tussen de praktische casuïstiek van geestelijke begeleiding enerzijds en theoretische, narratieve en andere bronnen van existentiële thema's anderzijds'. Het gaat om een link met de onderzoeksleer, de O in GB/L&O).

Met dit alles kan de student opnieuw 7,5 EC's verdienen. Via een werkstuk moet bewezen worden dat men de verdieping heeft meegekregen die de GB-sectie beoogt. Ook hier wordt de literatuur niet genoemd maar wordt verwezen naar de inhoud van een voor dit vak samengesteld UvH-werkboek en een reader.

3.6 H. Bomhof en zijn visie op dialogische vorming

Geestelijk raadsman Bomhof heeft vanwege vrijstellingen vanwege zijn studie sociologie en zijn opleiding Rodgeriaanse psychotherapie de UvH-colleges dialogische vorming maar beperkt meegekregen. Uiteraard begrijpt hij wat er met de omschrijving uit de vigerende studiegids wordt bedoeld. Daar staat onder de kop dialogische vorming onder meer dat een kenmerk voor de humanistische dialoog is 'je in te leven in de belevingswereld van de ander, die te begrijpen zonder je eigenheid te verliezen, uitspreken waar je zelf staat zonder de ander iets op te leggen en, voorbij de grenzen van verschillen'.

Dat geldt in tegenstelling tot het pastoraal gesprek bij dialogische vorming voor zowel individuen als voor groepen. De dialogische vorming wordt gezien als een vaardigheid tot 'het aangaan en bevorderen van het gesprek'. Net als bij pastoraal gesprek geldt dat de colleges ervoor moeten zorgen dat 'studenten inzicht krijgen in de meerduidigheid van de eigen (cultuurbepaalde) uitdrukkings- en omgangsvormen en die leren hanteren om tot meer wederzijds begrip te komen en ontmoetingen met anderen mogelijk te maken'. Ook weer net als bij het pastoraal gesprek is de dialoog met de enkeling 'niet vrijblijvend', want het gesprek als proces moet er 'uiteindelijk' op gericht zijn dat er ruimte ontstaat bij de ander of bij de groepen tot wie men zich richt, 'voor een 'beter' (samen)leven.

Voor Bomhof staat als een paal boven water dat een geestelijk raadsman een zekere gevoeligheid moet ontwikkelen voor zijn gesprekspartner. „Dat moet je hebben ontwikkeld voor je de praktijk in gaat. Daar wordt veel aandacht aan besteed op de UvH tijdens gesprekst rainingen. Ik heb er veel van geleerd. Leren verstaan wat iemand feitelijk zegt, in plaats van dat je je eigen gedachten er overheen laat gaan en iets anders begrijpt.” Hij ziet als essentie van het vak 'uiterst scherp en gevoelig' luisteren. „Ook daar waar de verbale mogelijkheden van mensen minder zijn geworden. Dat is het áller-moeilijkste. Luisteren en kijken naar de non-verbale signalen. Het is de vraag of je dat op een opleiding kunt leren.”

Bomhof breekt een lans voor het luisteren naar 'het eigene' van mensen, zonder dat je als pastor of geestelijk raadsman daar een sjabloon overheen zet om de ander te begrijpen door middel van je eigen vanzelfsprekendheden. Hij legt uit dat het belangrijk is dat een geestelijk raadsman moet proberen zijn eigen belangen, zijn eigen ego, even terzijde te schuiven. „Zodat je er even echt voor de ander bent”, legt Bomhof uit. „Er wordt op de opleiding bij het UvH heel kritisch gekeken hoe mensen luisteren. Mensen kunnen daar immers heel onzuiver in zijn.” Sommige raadslieden zijn gericht op helpen. „Ze willen indirect zichzelf bewijzen belangrijk te zijn, dat ze iets voor iemand betekenen. Het is heel goed als je dat van jezelf weet en belangrijk dat je daarop wordt gewezen. Dat gebeurt op de UvH binnen de beperkte mogelijkheden die er zijn.”

In die zin breekt Bomhof nog een lans voor het eerder genoemde socratisch gesprek als 'tool' voor het begeleidend gesprek. „Je staat daarin met beide benen op de grond. Daarin worden de meest elementaire luisterfouten gemaakt. Door iedereen! Dat is echt een boeiende scholing, erg leuk maar ook leerzaam.” Te snel conclusies trekken is vaak een gevolg van slecht luisteren. Bomhof: „Bij dat socratisch gesprek zit je er om een ander te begrijpen en niet om je eigen gedachten te laten triomferen. Je stelt je vragen dus op een dusdanige manier, dat de ander tot zijn recht komt. Dat is een pittige leerschool en zeer de moeite waard.”

Als we het hebben wat je in de praktijk hebt aan al het geleerde op de UvH, reageert Bomhof terughoudend. Beide opleidingen willen de pastor in spe/geestelijk raadsman bagage meegeven om zinvolle hulpverleningsgesprekken te voeren. „Ik wil dat woord zinvol relativeren”, zegt Bomhof realistisch. „Je voert in ons werk gesprekken, waarin je je af kunt vragen over wat voor zinvolheid je het hebt. Ik probeer contact te maken en het is al mooi als dat een beetje gebeurt. Nog mooier is als mensen zich kunnen uiten, zeggen wat er in hun

omgaat. Vaak kunnen ze dat niet eens, lukt ze dat niet, is de ruimte er niet voor. Is er geen partner, soms ook geen vrienden. Ik vind het al mooi als ze in beweging worden gebracht, als ze ergens op een andere manier naar kunnen kijken. Maar meestal staan gesprekken in het teken van ‘het leven uithouden’. Niet zozeer een oplossing vinden of de zin ontdekken...’’

Of je iemand kunt helpen, is steeds de vraag. De ervaring van Bomhof is vooral dat mensen vaak al blij zijn dat iemand wil luisteren. Of het geholpen heeft, daar zet hij zijn vraagtekens bij. „Ze voelen zich gehoord, hebben een vertrouwd persoon leren kennen. In die orde van grootte moet je kijken. Ik denk dan niet in termen van succes of zinvol. Mijn doel is op zeer bescheiden niveau bereiken dat mensen contact voelen, zo van: hé, ik kan mijn verhaal vertellen, er wordt naar me geluisterd. Dat is iets existentieels en volgens mij heel veel waard. Maar ik ben er niet op uit mensen anders te laten denken over zichzelf of ervoor te zorgen dat ze hun problemen anders beleven. Dat is een gedragstherapeutische aanpak, waar ik in ons werk niet in geloof. Ik wil ze eerder helpen in de sfeer van: hoe ga je om met noodlottige dingen in je leven. Dat je het een beetje weet vol te houden.’’

Bomhof heeft het gevoel dat de scholing op de UvH ten aanzien van de gespreksvaardigheden in zijn algemeenheid goed is toegesneden op de praktijk. „Maar ik geloof wel dat er altijd een kloof is tussen de opleiding en de praktijk. Voor een deel moet je het toch van de praktijk hebben. Ik ben over het algemeen tevreden over de basisvorming op de UvH. Wat ik wel altijd wel als kritiek heb gehad op de UvH, is dat me te weinig over dementie is verteld. Dat heb ik echt gemist. Ik moest mezelf bijscholen. Voor de rest lijkt het me dat de opleiding voor de een-op-eengesprekken op de UvH in zijn algemeenheid heel goed is.’’

3.7 Samenvatting

Als we de opleidingen ten aanzien van pastoraal gesprek dan wel dialogische vorming naast elkaar leggen, dan lijkt de scholing op beide instituten in goede handen. Wel wordt duidelijk – we komen daar in hoofdstuk 5.4 op terug – dat het aantal contacturen waarin getraind wordt op gespreksvaardigheden op de UvH een stuk groter is, zowel in de bachelor als in de masters. Ook zie je al grasduinend in de studiegidsen dat luistervaardigheid en het oefenen in (pastorale) gesprekken op Fontys en op de UvH anders genoemd wordt, maar er blijken duidelijk veel overeenkomsten tussen de beide opleidingen. Zo wordt in beide curricula uitgebreid getraind in het praten met groepen en in persoonlijke gesprekken.

Het trainen in het voorkomen van wat je zou kunnen noemen ‘sjablonerend pastoreren’ is ook in beide opleiding duidelijk onderdeel van de scholing. Kritisch kijken naar je eigen ontwikkelingsproces moet een tweede natuur worden en het leren duiden van diverse lagen in de verbale en non-verbale communicatie is een absolute must. De literatuur, de oefening in bepaalde gesprekstechnieken en het leren stellen van open vragen zorgen zowel bij Fontys als bij de UvH voor een gereede kans op adequate hulpverleningsgesprekken, al zou het aantal oefeningen bij Fontys inderdaad groter kunnen zijn om de studenten te helpen verfijning aan te brengen in hun pastorale attitude tijdens die gesprekken.

Kijken we wat Wilting en Bomhof zeggen over de benodigde scholing voor pastorale gesprekken, dan valt al gauw op dat het credo van beiden vooral ruimte-geven is. Wilting heeft het huidige scholingsaanbod op dit vlak bij Fontys doorgenomen en had graag op dit punt in zijn jonge jaren minstens net zoveel training c.q. scholing gehad. Bomhof breekt een lans voor het genoemde socratische gesprek omdat dit hem scherper heeft gemaakt en beter heeft laten luisteren. Hij voelt zich rijk als hij een persoon het gevoel kan geven dat ‘het leven volhouden’ wat gemakkelijker wordt na een hulpverleningsgesprek. Al met al lijken beide heren ten aanzien van het pastorale gesprek/dialogische vorming tevreden over het huidige aanbod van beide opleidingen.

Hoofdstuk 4

Liturgie en rituelen opmaat voor spiritualiteit

4.1 Inleiding

In hoofdstuk 2 hebben we gezien dat de scholing voor de vakken godsdienstpsychologie (Fontys) en humanistische psychologie (UvH) veel verwantschap vertonen. De thematiek heeft veel raakvlakken, al wordt niet dezelfde literatuur gebruikt. In paragraaf 2.7 concluderen we voorzichtig dat de studenten op beide opleidingen vermoedelijk voldoende wordt aangereikt om zicht te kunnen hebben op ‘het herkennen van de relatie tussen de uitkomsten van psychologisch onderzoek en het geestelijk welbevinden van pastoranten’. In hoofdstuk 3 zien we dat ten aanzien van de scholing voor het pastoraal of het hulpverleningsgesprek (UvH-term) eveneens sprake lijkt van voldoende basiskwaliteit. In paragraaf 3.7 wordt gesteld dat er veel overeenkomsten zijn tussen de verschillende hoor- en werkcolleges, al beoogt de UvH de student duidelijk een meer wetenschappelijk onderbouwde duiding van communicatie aan te reiken dan Fontys dat doet. Deze opleiding heeft kennelijk – dat moet gezegd – vanwege een andere prioriteitsstelling een beperkter aantal uren ter beschikking voor dit voor het pastoraat zo belangrijke aandachtsgebied.

In mijn stage zag ik in de praktijk hoe belangrijk de relatie is tussen liturgie – in dit spraakgebruik is een samenkomst bedoeld – en het pastoraal gesprek. De drempel om met een voorganger in gesprek te gaan dan wel om een gesprek te vragen, was lager als betrokkene eerst was voorgegaan. Dit gold ook voor geestelijk raadslieden na een humanistisch georiënteerde herdenkingsbijeenkomst. Reden waarom ik liturgie in zijn breedste betekenis zo’n belangrijk vak vind in het curriculum voor pastor dan wel geestelijk verzorger. In dit hoofdstuk zicht op de scholing en oefening zoals Fontys die aanreikt en een helikopterblik op de wijze waarop dit element van de geestelijke begeleiding binnen de humanistische wereld – het ritueel raadswerk, zoals het wel wordt genoemd – wordt opgepikt qua scholing en toerusting. Vervolgens laat ik de praktijkmensen uit de vorige twee hoofdstukken hierop reageren en aangeven of de scholing bij Fontys dan wel op de UvH in hun ogen al dan niet adequaat is.

4.2 De vanzelfsprekendheid van een ‘orde van dienst’

Liturgie is in de christelijke kerken sinds jaar en dag een vanzelfsprekendheid. Voortgekomen uit de joodse traditie, waar de samenkomsten van oudsher al in min of meerdere mate gestructureerd waren, bouwde de beweging rond Jezus de Nazarener daarop voort, legde haar eigen accenten en zocht zo naar eigenheid. Aanvankelijk alleen binnen de joodse traditie, maar later vooral via Paulus door aansluiting te zoeken met andere levensbeschouwingen. Maar wat verstaan we onder liturgie? Het woord heeft in de loop van de tijd meerdere betekenissen gekregen. Het woordenboek Van Dale noemt er twee: ‘kerkdienst’ en ‘een verzameling van liederen, gebeden enz. die bij de eredienst gebruikt worden’. Sommige mensen verwarren liturgie met ritueel⁴⁶ of rituelen. Op zich is dat niet correct, al kan een liturgie wel uit meerdere rituelen bestaan. Rituelen kunnen derhalve als het ware een deelverzameling zijn van een liturgie.

Duidelijk is dat rituelen in de christelijke liturgie voor veel mensen een belangrijke functie hebben. Neem alleen het aansteken van een kaars als symbool van ‘het Licht van Christus’, of dopen met gewijd water als teken van ‘afwassen van zonden’ of het breken van het brood tijdens de eucharistie. Maar ook de stilte kan als ritueel worden gezien binnen een christelijke

⁴⁶ Van Dale noemt onder meer: ‘uit meer onderdelen bestaande rituele handeling of ceremonie’ of de meer wereldse aanduiding ‘omstandige, langdurige reeks handelingen’.

context, zoals deze die functie ook heeft tijdens een herdenkingsbijeenkomst in een humanistisch verzorgingstehuis als De Drie Hoven.

De afgelopen decennia is er binnen de christelijke, en vooral binnen de rooms-katholieke kerken, veel bezinning geweest ten aanzien van liturgie. De r.-k Kerk liet bijvoorbeeld na het Tweede Vaticaans Concilie het Latijn deels los en vierde vervolgens grotendeels in de landstaal. Een ander sprekend voorbeeld is dat reformatorische én katholieke kerken probeerden jongeren te interesseren door het toestaan van eigentijdse vormen van muziek en gebed. Dit omdat men erachter kwam dat veel jongeren wel in God (44 procent) geloven maar niet altijd in het instituut kerk⁴⁷. Verder ontstond er meer interactiviteit tussen roomse en reformatorische kerken. Bij rooms-katholieken was de bijbel als Gods Woord niet meer exclusief het domein van de clerus maar mochten ook 'gewone' katholieken bijbelteksten lezen. En bij de reformatorische, soberder georiënteerde kerken gaat men langzamerhand minder kritisch om met de wat uitbundiger liturgie van de katholieken. Een sprekend voorbeeld is de collectieve aandacht binnen de christelijke kerken voor het oecumenische klooster Taizé in Frankrijk, waarvan de inmiddels overleden abt frère Roger een goede vriend was van paus Johannes Paulus II.

Daarnaast gingen de deuren open naar andere levensbeschouwingen en religies. Stille, meditatie en oosterse filosofie vonden hun weg en inspireerden rooms-katholieken maar ook andere christenen hun liturgie te verrijken. De bekende Duitse Benedictijner pater Willigis Jäger, die na zijn studie theologie en filosofie een twaalfjarige zentraining volgde, is voor vele rooms-katholieken in Duitsland maar ook in de rest van Europa een belangrijke spirituele leraar geworden. De nu bijna tachtigjarige monnik heeft van 1983 tot 2000 leiding gegeven aan het meditatiecentrum Benediktushof nabij het Duitse Würzburg, dat behoort tot de Benedictijner abdij. Hij heeft zich niet uit het veld laten slaan door kritiek uit Rome en noemt zich nog steeds van harte Benedictijn.⁴⁸

In de r.-k. Kerk is na alle experimenten ook weer een tegenbeweging ontstaan. In die zin dat Rome, en in het verlengde daarvan de landelijke kardinalen en bisschoppen, de laatste jaren proberen te bekijken wat er aan vernieuwingen mag beklijven in de r.-k. eredienst. De, in de ogen van Rome, wildgroei aan nieuwe varianten van tafelgebeden en geloofsbelijdenissen – niet officieel goedgekeurd uiteraard – moest worden ingedamd. De rekkelijken moeten zich maar schikken naar de lijn van de Kerk, vinden de preciezen. Voormalig abt T. Baeten (1982-2000) van het Norbertijner klooster in het Noord-Brabantse Heeswijk heeft het geweten. Toen hij in 1986 samen met een pastoraal werker tijdens een manifestatie van de Acht Mei Beweging in Den Bosch de mis las en een niet-goedgekeurd tafelgebed gebruikte, was kardinaal Simonis furieus. Hij ontsloeg Baeten uit de adviesraad voor de Nederlandse bisschoppenconferentie. Uiteraard kwam de boosheid van Simonis niet uit de lucht vallen. Het ontslag was een voorlopig hoogtepunt na eerdere verschillen van mening⁴⁹.

De weerstand tegen de kritische gelovigen, waar Baeten een primus inter pares van leek, kreeg een nieuw hoogtepunt in de affaire rond het geestelijk adviseurschap van de seniorenorganisatie Unie KBO. De bisschoppen zorgden er voor dat Baeten niet benoemd werd. Het voornaamste argument van de bisschoppen was dat Baeten als columnist van Eindhovens Dagblad had verzuimd het kerkelijk standpunt inzake euthanasie te verdedigen.⁵⁰

⁴⁷ Zie ook bijlage 2

⁴⁸ In het artikel 'Religies zijn wegwijzers' over Jäger in het tijdschrift *Happinez* (jaargang 3 (2005) nummer 1, wordt Jäger geciteerd: „Ook een religie zou steeds opnieuw eigentijds moeten worden geïnterpreteerd, zodat mensen zich erin kunnen terugvinden en er steun in kunnen vinden.” Hij geeft volgens de auteur van het artikel nog steeds cursussen.

⁴⁹ Zie ook bijlage 3

⁵⁰ De inhoud van deze en voorgaande alinea is terug te vinden in een bericht van 6 september 2006 op www.katholiekederland.nl.

Ook in het bisdom Haarlem waakt Rome over de interpretatie van de regels van de liturgie. In zijn brief van 22 januari 2001 'Brief aan allen die betrokken zijn bij kerk en pastoraat' signaleert bisschop mgr. dr. J. Punt dat de praktijk en de kerkelijke regels op sommige punten uit elkaar zijn gegroeid. De bisschoppen willen daar een dam tegen opwerpen. Punt probeert echter te voorkomen dat zijn hameren op de voorschriften tegendraads zal werken. Hij schrijft: „Als de bisschoppen juist op dit liturgisch terrein de richtlijnen van de Kerk meer gehandhaafd willen zien, dan is dat zeker geen gebrek aan waardering voor al diegenen die zich hier inzetten. (...) De regels zijn geen doel op zichzelf. Ze zijn slechts de omheining die het mysterie omgeven, het heilige behoeden.”

In het verlengde daarvan hebben de bisschoppelijke liturgisten drs. J.R.M. Schuurmans en drs. I.A.M. Seeboldt o.carm. in datzelfde jaar een notitie geschreven. Ze leggen daarin uit wat de huidige praktijk is in het bisdom en hoe je verantwoord kunt omgaan met vorm en inhoud. Ze hebben de notitie gemaakt vanuit hun verantwoordelijkheid als stafleden van het bisdom. „We beseffen terdege”, schrijven ze, „dat je eigenlijk niet kunt schrijven over vormgeving als het ook niet over inhoud gaat.” Ze voelden steeds het spanningsveld van 'ideaal', 'regelgeving' en 'praktijk' en steunen in de notitie vooral op hun grote inzicht in de liturgiewetenschap en op hun jarenlange ervaring inzake liturgische vorming en toerusting in het bisdom Haarlem. In hun colleges op de Fontys-opleiding Theologie en Pastoraat hebben beiden – Seeboldt is inmiddels met pensioen – hun notitie aangereikt als integraal onderdeel van de lesstof. Zo kunnen studenten liturgiek zich verdiepen in inhoud en vorm van de eucharistieviering, woord- en gebedsdiensten (De Drie Hoven), communievieringen (idem) en avond- en morgengebed, maar komen ze ook iets meer te weten van vorm en inhoud van typische kloostervieringen metten, lauden, terts, sext, noon, vespers en complete.

Deze scriptie gaat over overeenkomsten en verschillen tussen pastores of geestelijk verzorgers van r.-k. en humanistische huize en hun opleidingen. Ten aanzien van de liturgie en het ritueel raadswerk zijn de verschillen vermoedelijk het grootst. De r.-k. pastor weet zich rentmeester van een bijna twintig eeuwen lange kerkelijke traditie, waarin tal van gebeden, het perspectief van een (beter) leven na de dood en tal van liturgische rituelen beeldbepalend zijn, terwijl de gewijde priester of diaken voor de oudere mens ook nog meerdere sacramenten⁵¹ achter de hand heeft. De meeste humanistisch raadslieden hebben echter zoals ze het zelf soms ironisch zeggen, 'vaak niet meer in huis dan een gedicht en een kaarsje'. We komen daar op terug.

We zeiden het al, er is een belangrijk verschil tussen gewijde geestelijke verzorgers (priesters en diakens) en lekenpastores met een zending. Priesters bijvoorbeeld mogen ten aanzien van de sacramenten vrijwel alles behalve andere priesters wijden. Ook mogen ze niet vormen tenzij er geen bisschop in de buurt is en de bisschop het goed vindt. Diakens mogen zelfstandig dopen, huwelijken sluiten en uit het evangelie voorlezen. Ook mogen ze preken, zegenen en uitvaartdiensten leiden, maar geen ziekenzalving doen of de biecht afnemen. Dat mogen alleen priesters. Lekenpastores en pastorale werkers c.q. geestelijk verzorgers mogen in principe geen sacramenten toedienen, al kan de bisschop ten aanzien van bepaalde zaken als voorgaan in gebedsdiensten, preken, een zegen uitspreken en/of dopen een speciale zending geven. Is de lekenpastor geestelijk verzorger met een r.-k. zending, dan moet hij of zij in het geval van een verzoek om een ziekenzalving dus steeds een priester uitnodigen.

De spreekbuis van voorgaand citaat dat humanistisch raadslieden voor de oudere mens vaak niet meer in huis hebben dan 'een gedicht en een kaarsje', is van de eerder aangehaalde gesprekspartner drs. H. Bomhof. Ik denk dat hij zichzelf en zijn collega's tekort doet. Vooral

⁵¹ Uit de Katechismus van de Katholieke Kerk, alinea 1084 (blz 249, uitgegeven via Gooi & Sticht 1995): „Sacramenten zijn zintuiglijke tekenen (woorden en handelingen), die toegankelijk zijn voor mensen van deze tijd. Zij verwezenlijken op werkzame wijze de genade die zij betekenen krachtens het handelen van Christus en de macht van de heilige Geest.” Overigens kent de r.-k. Kerk zeven sacramenten: doop, eucharistie, vormsel, huwelijk, priesterwijding, sacrament van boete en ziekenzalving.

in De Drie Hoven maar ook elders in een soortgelijke setting doen de humanistisch raadslieden hun uiterste best om bij een naderend eind of een herdenkingsbijeenkomst het lijden én het verscheiden betekenis te geven of eerlijk wat vragen op tafel te leggen. Daarmee wordt het religieus besef van de soms aanwezige gelovige nabestaanden niet ontkend. Wel wordt vermeden de stelligheid naar voren te brengen van een hiernamaals, dat in de humanistische visie nu eenmaal geen rol speelt.

Binnen de humanistische sector zoekt men wel degelijk naar nieuwe (liturgische) vorm- en zingeving op dit gebied. Gesprekspartner drs. H. Bomhof heeft in 2002 onder de titel 'Een plechtig zwichten voor de onmacht' een proeve van een humanistisch afscheidsritueel ontworpen en in 2005 met een uitgebreide toelichting gepubliceerd. Het lijkt schoorvoetend maar toch langzamerhand wat vaker te worden gebruikt in andere humanistische zorgcentra, zegt hij. Al wil hij daarover niet te vroeg juichen⁵². Daarnaast hebben hij en zijn collega's van de afdeling geestelijk raadswerk binnen Antaris meerdere 'liturgieën' ontworpen voor herdenkings- of gedachtenisbijeenkomsten, waarin overledenen door achtergebleven bewoners, familie en verzorgenden op een respectvolle wijze kunnen worden herdacht. De opzet is met nadruk niet religieus. Men beoogt op een betekenisvolle wijze afscheid te nemen in een sfeer, die de overledene recht doet; vaak heel stemmig met mooie muziek, bloemen, een gedicht en soms wat persoonlijke verhalen over de overledene(n)⁵³.

4.3.1 De scholing zoals Fontys die biedt

In de colleges liturgiek in het tweede, derde en vierde jaar van de opleiding Theologie en Pastoraat worden opzet en inhoud van vieringen uitgebreid besproken maar ook functioneel geanalyseerd. De student krijgt niet alleen een beeld van de regels en de actuele bandbreedte waarin je een en ander kunt toepassen, maar ook leren de studenten de actuele link te leggen tussen Schrift, liturgie en het gewone dagelijkse leven. De link leggen is van belang, beklemtoont Schuurmans, om zo het verhaal van Jezus Christus over barmhartigheid en naastenliefde te vertalen naar 'alledag' zodat 'het gestolde Woord Gods' zoals het in de Bijbel op papier staat, feitelijk gaat leven binnen de werkelijkheid van pastoranten.

De verhalen in de Schrift kunnen voorbeeldig zijn voor het leven van alledag. Er zijn genoeg verhalen in de bijbel, waarmee we de medemens kunnen oproepen elkaar vooral te zien staan, af en toe een praatje te maken of naar elkaars welbevinden te vragen. De houding ten opzichte van de naaste – sterker: naaste zijn voor elkaar zoals Jezus het heeft bedoeld in het verhaal van de barmhartige Samaritaan⁵⁴ – kan binnen elke liturgie benadrukt worden. Soms subtiel door tijdens voorbeden elkaar te gedenken maar ook steeds actief door elkaar vrede te wensen, elkaar aan te kijken en een hand te geven. Dat kan de sfeer positief beïnvloeden. Ja, zelfs mensen 'gezezen' van een slechte bui etc.etc.

We leerden – vooral in het vierde jaar bij drs. J.R.H. Schuurmans – geen hoogdravende theologische taal te gebruiken, maar steeds weer verbinding te zoeken met het leven van de ander tegenover ons of in de kerk waar we voorgaan. In dat verband werd tijdens de stage in het vierde jaar duidelijk waarom voorgaan binnen een liturgie zo belangrijk is voor de pastorale 'spin-off' daarna. Wie op een actuele wijze de verbinding kan leggen tussen de bijbelse verhalen en het leven van alledag en de last die mensen met zich meedragen, wordt eerder aangeklampt voor een pastoraal gesprek; een belangrijke reden derhalve voor een geestelijk verzorger om (ook) voor te gaan in vieringen en impliciet de hand van een menselijke liturgie uit te steken naar 'allen die vermoeid en belast zijn'.⁵⁵

⁵² Zie bijlage 4

⁵³ Zie bijlage 5

⁵⁴ Lucas 10:25-37

⁵⁵ Mt 11:28 Komt herwaarts tot Mij, allen die vermoeid en belast zijt, en Ik zal u rust geven.

4.3.2 Tweede jaar, inleiding en geschiedenis van de liturgiek

In het tweede jaar van de Fontys-opleiding theologie en pastoraat – liturgiek komt in de propedeuse nog niet voor in het curriculum – wordt tijdens het liturgievak ‘Geschiedenis van het christendom’ veel tijd besteed aan het verschijnsel ‘christelijke eredienst’, de ontstaansgeschiedenis en de verdere ontwikkeling ervan. Uiteraard is – vooral in de twintigste eeuw – het accent gelegd op Vaticanum II⁵⁶, dat veel invloed had op de manier waarop in de Kerk naar liturgie werd gekeken. De studenten leren ‘door de historische lijn heen’ steeds de theologische betekenis van ontwikkelingen te zien. Ze krijgen kennis aangeboden van de theologie achter de Constitutie over de Heilige Liturgie zodat de historische lijnen duidelijk worden vanuit het vroege christendom naar de actuele liturgie.

In de leerstof wordt er steeds van uitgegaan dat we liturgiek moeten zien als zelfstandige theologische discipline. Daarnaast wordt de wordingsgeschiedenis van de christelijke eredienst bestudeerd via de joodshellenistische wortels, de oudste bronnen, de ‘Romeinse’ liturgie en het ontstaan van de verschillende liturgische ‘families’ (riten) en de Frankisch-Germaanse invloeden. Ook worden belicht de weg naar de Hervorming als tegenwicht van de Reformatie, de ontwikkeling na het Concilie van Trente (1545-1563), het meerdere malen opdoemen van een liturgische beweging in de Kerk als krachtenspel en de achtergronden van het genoemde Tweede Vaticaans Concilie.

Via teksten uit een groot aantal boeken krijgen de studenten een idee van de vele invalshoeken waarmee je naar de ontwikkeling van de eredienst kunt kijken. Zo worden (delen van) boeken en artikelen bestudeerd van H.J. Auf der Maur, A. Chupungco en G. Lukken. Daarnaast moeten de studenten het Sacrosanctum bestuderen uit ‘De constitutie over de heilige liturgie’, een werk over het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie (Amersfoort: Katholiek Archief, 1967). Een deel daarvan wordt in de colleges behandeld. Aan het eind van het jaar wordt via een schriftelijk tentamen beoordeeld of de student de grote lijnen van de stof heeft begrepen.

4.3.3 Derde jaar: de actuele vormgeving van de liturgie

In het derde jaar gaat het vooral om ‘het inzicht verkrijgen in de mogelijkheden qua vorm en inhoud van de liturgie in de actuele situatie van de r.-k. Kerk in Nederland’. De leerstof is geconcentreerd rond de mogelijkheden van liturgie in het algemeen en die van christelijke liturgie in het bijzonder in ‘onze zogenaamde geseclariseerde wereld’. Verder ligt nadruk op de veranderingen in de r.-k. liturgie sinds het Tweede Vaticaans Concilie en dan uiteraard toegespitst op de viering van de Eucharistie, woord-, gebeds- en communiediensten.

Ook in dit jaar staat de al genoemde Lukken centraal. Van hem wordt het boek ‘Rituelen in overvloed’ bestudeerd. Het boek beoogt te zijn een ‘kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijk ritueel in onze cultuur’. Verder wordt de studenten gevraagd het Algemeen Statuut van het Romeins Missaal te bestuderen en de instructie ‘Redemptionis Sacramentum’. Dat is een bijlage bij het Directorium voor de Nederlandse Kerkprovincie⁵⁷. Tenslotte behoort tot de verplichte literatuur de eerder genoemde notitie van Schuurmans en Seeboldt over de vormgeving van eucharistieviering, woordviering, gebedsviering en communieviering. Aan het eind kan iedereen in een werkstuk laten zien, wat hij van de stof heeft begrepen. De school, c.q. de docent, moet zich er immers van vergewissen dat de aangedragen stof begrepen is en praktisch vertaald kan worden in een pastorale situatie.

⁵⁶ Vaticanum II wordt wel gebruikt om het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie aan te duiden en vond plaats van 1962 tot 1965 in Rome. Een sleutelwoord van deze kerkvergadering is ‘aggiornamento’ wat je zou kunnen vertalen als ‘bij de tijd brengen’ of moderniseren van de r.-k. wereldkerk.

⁵⁷ Uitgave III N.R.L. 2004 (ISSN 1571-7046).

4.3.4 Vierde jaar: Training liturgie

In het vierde jaar van de bachelor komt het tot een feitelijke vertaling van het geleerde over liturgie en moet de student – andermaal en nu met meer diepgang – laten zien dat hij de stof van de vorige jaren heeft begrepen, kan participeren in een liturgiegroep én er ook feitelijk leiding aan kan geven. De school gaat ervan uit dat hiervoor elementaire kennis nodig is van de retorische stijlen in de liturgie: lezen van bijbel- en andere teksten, bidden en het doen van mededelingen. De student moet laten zien dat hij deze stijlen kan hanteren en dat hij in een groepsproces de weg kan bewandelen van lezing tot viering. Uit de lezing wordt het thematisch materiaal gehaald waarmee later een viering wordt samengesteld. De methode die tijdens de colleges wordt aangeleerd, is ‘ervarend leren’. De studenten werken daartoe in subgroepen, trainen in het voordragen van schriftteksten en maken samen uit waar een verkondiging aan moet voldoen in het licht van het thematische materiaal dat de lezing heeft opgeleverd. Ook leren ze voorgaan in gebed. Een en ander wordt getoetst tijdens een gezamenlijk samengestelde liturgieviering. Deze wordt nadien besproken en geëvalueerd.

4.3.5 Zesde jaar: Verslagbespreking vieren en verkondigen

In het zesde jaar, de masterfase, wordt opnieuw aandacht besteed aan liturgie. Het niveau wordt nu verder opgeschroefd. Als doelstelling wordt gesteld dat de student kan reflecteren op de pastoraal, theologische achtergronden, vooronderstellingen en relevantie van de liturgie en van de verkondiging. Verder moet de student adequaat kunnen rapporteren over zijn/haar werkzaamheden binnen liturgie en verkondiging. Daarnaast moet hij in staat zijn z'n eigen functioneren binnen de liturgie ‘theologisch’ en ‘agogisch’ te evalueren. Een en ander wordt getoetst aan de hand van verslagen van stageactiviteiten op het gebied van liturgie en verkondiging. Die worden vervolgens uitgebreid in de groep besproken, mede aan de hand van een aantal relevante vragen van de indiener. Belangrijk is verder dat elke student een gedegen schriftelijke eindevaluatie maakt. Daarin moet hij de belangrijkste leerpunten vermelden. Aandachtsgebied is onder meer dat de student heeft gereflecteerd op zijn eigen inbreng. Een en ander moet in verband worden gebracht met zijn reflectie op de inbreng van anderen en op het totaalproces van het college als interactief proces.

4.4 Pastor H. Wilting en zijn visie op scholing in liturgie

Als pastor Wilting de huidige scholingseisen op het gebied van liturgie van de Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing vergelijkt met wat hij zich herinnert van zijn eigen opleiding, ziet hij een groot contrast. „Wij Jezuïeten stonden bekend als a-liturgisch”, zegt hij eerlijk. „Onze ideeën waren gebaseerd op antieke liturgie. De vorm was heel belangrijk. Alles had een plaats en een manier; hoe je de albe aandeed, hoe je het koord knoopte, de stola, hoe dat moest, en dan de manipel, de kazuifel er overheen en hoeveel keren je boog en knielde, je moest het allemaal weten.” Een groot verschil met nu, zegt hij, omdat tijdens de Fontys-lessen liturgiek de studenten juist worden aangespoord na te denken over wat ze doen, over wat vanzelfsprekend is en over wat vrij is om zelf in te vullen.

„Wij werden geïnstrueerd hoe alles moest: het evangelie links lezen, de postcommunio aan de rechterkant, en de vrouwen zaten links de mannen rechts. Waarom weet ik nu nog niet, want voor zover ik weet, heeft Jezus daar nooit iets over bekendgemaakt. Maar God schijnt het zo verordonneerd te hebben...”, zegt hij met een glimlach. „Als ik nu lees in dit hoofdstuk hoe de studenten tegenwoordig worden aangespoord na te denken over hoe je vanuit het thema in de lezing keuzes maakt over vormgeving en inhoud van de mis, dan denk ik: die colleges had ik ook wel willen hebben.” Hij heeft in zijn tijd wel geprobeerd vernieuwend te denken, maar dat werd door zijn ‘pater-minister’ op het seminarie niet gewaardeerd. Hij kon kiezen of delen, het moest gaan zoals het was voorgeschreven.

Als Wilting de samenvatting van de scholingseisen in dit hoofdstuk doorleest, spreekt hem vooral de auteur Lukken aan. Hij heeft van hem flink wat cahiers over liturgie doorgenomen. „Die stukken die hij heeft geschreven onder meer over het begraven van kinderen, erg interessant allemaal. Van Auf der Mauer heb ik wel gehoord dat hij goed was. Maar daar ben ik zelf niet mee bezig geweest.” Hij vindt wat nu wordt aangeboden adequaat. „Het ziet er goed uit”, zegt hij. Al met al ziet hij in de beschrijving van wat Schuurmans (en voorheen Seeboldt) bij Fontys aanbiedt ‘meer openingen om iets met liturgie te doen’ dan wat vroeger gewoon was. Een goede zaak, vooral qua vormgeving is het goed om na te denken en eventueel dingen bij de tijd te brengen, besluit hij.

In de woord- en gebedsdiensten in De Drie Hoven is het eenvoudig wat de klok slaat. Daar houdt Wilting van. Hij vindt het prettig om de liturgie simpel te houden, een openingslied te zingen met de mensen, vervolgens een kaars aan te steken ten teken van het ‘licht van Christus’, een eenvoudige schrifttekst te lezen en dan een al even simpele uitleg te geven over wat je er in het leven van alledag mee zou kunnen. „Maar zo is het mij niet geleerd”, zegt hij. Hij kan zich prima vinden in de oecumenische orde van dienst in De Drie Hoven. Dat geldt voor zowel de communievieringen – dan Eucharistie vanwege zijn priesterwijding – op dinsdagmorgen als de woord- en gebedsdiensten op donderdagmiddag⁵⁸. De scholing bij Fontys op het gebied van liturgie sluit in zijn beleving goed aan bij wat een geestelijk verzorger in de praktijk van een ouderenzorgcentrum als De Drie Hoven nodig heeft.

4.5 De scholing zoals de UvH die biedt

Om erachter te komen, wat de UvH precies doet of heeft gedaan aan scholing voor ritueel raadswerk, zoals je liturgie in humanistisch perspectief kunt noemen, is niet eenvoudig. In de Onderwijsgids 2006-2007 moeten we bijna met een loep kijken of het vak als zodanig (nog) bestaat, waar humanistisch raadsman drs. H. Bomhof tijdens mijn stage aangaf het een zeer belangrijk vak te vinden. Genoemde geestelijke verzorger heeft volgens eigen zeggen op dit gebied ‘uitstekende colleges’ gehad, al bleek de praktijk later wel wat weerbarstiger. En er is wel degelijk behoefte aan rituelen, meent hij, ook als mensen geen geloof of religieuze levensbeschouwing aanhangen.

In de masterfase van de UvH vinden we iets in de studiegids. De student moet verplicht jaarlijks elke woensdag in het laatste kwadrant van het collegejaar twee dagdelen volgen van het vak ‘Geestelijke begeleiding & Kritische organisatie- en interventiestudies’. Tijdens de colleges worden in vier werkvormen (werkcollege, practica, rollenspelen en casuïstiek) de vele aspecten van dit vak tegen het licht gehouden. Een van de thema’s is het zogenoemde ‘ritueel raadswerk’. Dit wordt gezien tegen het licht van ‘een organisatie, waarin kwaliteit van leven en dus zingeving en humanisering centraal staan’. Het ritueel raadswerk vervult daarin een ‘kwaliteit’, die de organisatie ten goede kan komen. In een werkboek van de UvH en een reader, zo wordt beloofd, staan artikelen waarin het vak nader wordt toegelicht.

In de studiegids vinden we merkwaardig genoeg geen nadere bijzonderheden, alsof genoemde module allang geschrapt is en het vak eigenlijk per ongeluk nog steeds in de gids staat. Dat blijkt later inderdaad zo te zijn. Als we bij het instituut informeren, blijkt het niet mogelijk te zijn verdere informatie te krijgen. Ook de afdeling voorlichting kan ons niet verder helpen. Duidelijk wordt dat in de oorspronkelijke opzet van de master weliswaar een module over rituelen was gepland, maar dat de mastercommissie die heeft afgewezen. Waarom het vak (nog steeds) in de onderwijsgids staat, is niet te achterhalen. Naspeuringen leveren niets op. Ik kan niet anders oordelen dan dat het doctoraalvak na invoering van de masters enkele jaren geleden een stille dood is gestorven na het pensioen van de vroegere docent A. van Dijk. Voorlichter R. Jansen mailt: „De formatieplaats van Van Dijk is opgevuld, maar iemand met zijn specifieke kwaliteiten is niet meer voorhanden op de UvH.”

⁵⁸ Zie bijlage 6

4.6 De toerusting zoals het Humanistisch Verbond die biedt

Bij het Humanistisch Verbond worden we iets wijzer, althans begrijpen we hoe vanuit humanistische kringen op de vraag ‘vanuit de maatschappij’ wordt ingespeeld. Er zijn geen gefixeerde vormen of standaardrituelen, die algemeen geldend zijn zoals in de r.-k. Kerk bijvoorbeeld wel worden gebruikt. Wel blijken de laatste decennia onder veel humanisten wel degelijk de vragen te zijn gerezen hoe je naast eigen feest- en herdenkingsdagen⁵⁹ belangrijke momenten in het leven ritueel kunt markeren. Het ging aanvankelijk vooral om geboorte en dood. Daarnaast blijkt de ‘relatieviering’ als verbintenis van twee mensen voor veel humanisten een bepaalde aantrekkingskracht te hebben. Men viert de relatie vaak met familie, kennissen of vrienden in een min of meer rituele setting.

Binnen het Humanistisch Verbond is vooral de vraag naar uitvaartrituelen relatief groot. Jaarlijks worden landelijk bij zo’n drieduizend uitvaarten humanistische vrijwilligers ingezet. Het gaat soms om alleen de toespraak maar in een aantal gevallen wordt ook actief meegedacht over aard en opzet (liturgie) van de uitvaart. Er zijn een kleine vierhonderd vrijwilligers die zich hiervoor inzetten en tegen een bescheiden onkostenvergoeding bereid zijn zich in te zetten voor een waardig verloop van een en ander. We hebben het nu niet over professionele pastores of geestelijk raadsliden, zoals Fontys of het UvH die beogen af te leveren. De term ‘professioneel’ gebruikt men binnen het HV overigens wel voor zogenoemde relatievierders, 38 in totaal, die in staat zijn om te helpen de viering van een bijzondere relatie vorm te geven en eventueel ook een toespraak te houden. Het hoeft niet altijd te gaan om een verbintenis tussen twee mensen (relatieviering), men kan ook worden ingezet om een geboorte of het ceremonieel overhandigen van een diploma ritueel te omlijsten. Op de website van het HV staat dat onze humanistische zuiderburen en die in Noorwegen er ook speciale diensten op na houden bij het bereiken van de volwassen leeftijd.

Vanuit het Humanistisch Verbond zijn cursussen en trainingen bedacht om mensen te helpen een en ander vorm te geven. Belangrijke spil in een en ander is secretaris G. de Ruiter van de stichting Humanistische Uitvaart Begeleiding (HUB), die tevens trainer én relatievierder is. Hij is betrokken bij de trainingen die vrijwilligers minimaal moeten doorlopen om bij relatievieringen of uitvaarten te worden ingezet. De humanistische professionele relatievierder, legt hij uit, helpt bij het opzetten en uitvoeren van de ceremonie, zowel bij de grote lijn als bij de details. In gesprekken wordt net als bijvoorbeeld bij een r.-k. huwelijk samen met de partners gezocht naar een gedetailleerde invulling van de gebeurtenis. Daarbij mag alles aan de orde komen, oude symbolen waar men erg aan gehecht is, eigen symbolen die in de relatie een grote rol spelen, een ringceremonie. De ‘relatievierder’ zoals het verbond hem of haar noemt, helpt om alle wensen uit te werken tot een feestelijk geheel.

De opleiding voor alle vrijwilligers, ook de vrijwilligers die een speech houden bij een uitvaart, wordt al een kwart eeuw gegeven en bestaat uit twee lange weekeinden (vr. t/m zo) inclusief een terugkomweekeinde na een half jaar. De Ruiter: „Na de training volgt er een stage die eruit bestaat dat je twee keer als stagiaire alles (viering of uitvaart) zelf volledig uitwerkt. Vervolgens moet je nog twee keer een volledig begeleide dienst zelf uitvoeren onder begeleiding van een stagebegeleider. Dat is uiteraard een ervaren relatievierder/uitvaartbegeleider.” Vervolgens moeten de cursisten uitvaartbegeleiding voor het tweede weekeinde een eigen ‘in memoriam’ volledig uitschrijven en deze presenteren. Ten aanzien van de relatieviering geldt dat voor het tweede weekeinde drie volledig fictieve relatievieringen moeten worden bedacht en uitgeschreven. „In beide gevallen gaat het daarbij om zowel de vorm als de inhoud. Zelfbedachte rituelen komen aan bod waarbij ingespeeld wordt op de eigen leervragen.”

⁵⁹ Zie bijlage 7

Ofschoon de opleiding bij het Humanistisch Verbond geen HBO- of WO-status heeft en dus ook niet qua eindtermen wordt gecontroleerd door het ministerie van onderwijs, heeft men wel degelijk een minimumniveau gesteld: vrijwilligers moeten minimaal een HBO-diploma hebben en meedoen is afhankelijk een positief verlopen intakegesprek. Daarnaast blijken er meerdere parallellen te zijn tussen de praktijkcolleges liturgie bij Fontys en die van het HV. Er wordt bijvoorbeeld getraind op afgestemd woordgebruik, niet te lange zinnen, stijlfiguren, expressie, tempo van praten, opbouw van de toespraak en van de dienst in zijn geheel, uiterlijk, houding, noem maar op. Verdere zaken van belang zijn het bewaken van de tijd (bijvoorbeeld in een crematorium), het huisbezoek, het fenomeen begrijpend luisteren en het goed omgaan met mogelijke familieperikelen. Tenslotte is er verplichte intervisie tijdens terugkomweekends. Die weekends zijn verplicht voor mensen die zich namens het HV presenteren als vrijwilliger dan wel als professioneel relatievierder. De trainingen voor beide categorieën worden drie keer per jaar aangeboden. Ze vinden plaats onder auspiciën van de genoemde stichting HUB, waar zoals gezegd De Ruiter een van de trainers is.

Mevrouw W. Reinders is bij het Humanistisch Verbond programmaleider humanistische diensten. Ze meldt desgevraagd, dat het verbond de komende jaren vast van plan is op het gebied van ontwikkeling en spiritualiteit zichzelf verder te ontwikkelen. Gesprekspartner H. Bomhof van De Drie Hoven, vertelt ze, zal daarbij een rol vervullen. Dit mede in het licht van zijn wens zinvolle rituelen te bedenken voor mensen die niet in een religieuze setting zijn opgegroeid. Daarnaast weet het HV dat op de UvH aan rituelen nog maar weinig wordt gedaan. Hoewel de UvH net als het HV is aangesloten bij koepelorganisatie De Humanistische Alliantie, betekent dat niet dat het HV direct dan wel indirect invloed kan uitoefenen op het UvH-onderwijsprogramma. Saillant is wel dat de laatste jaren meerdere aan het UvH afgestudeerde geestelijk verzorgers een cursus c.q. training hebben gevolgd bij het HV. In dat verband zegt mevrouw Reinders: „Met de Universiteit van Humanistiek wordt binnenkort gesproken over een post-masterpakket voor geestelijk verzorgers.” Ze sluit niet uit dat ‘mogelijkerwijs de cursus uitvaartbegeleiding en vieringen van het Humanistisch Verbond hier in aangepaste vorm deel van uit gaat maken’.

4.7 H. Bomhof en zijn visie op ritueel raadswork

Geestelijk raadsman Bomhof is zoals gezegd erg tevreden over de module ‘Rituelen in het raadswork’ zoals het college⁶⁰ op het UvH vroeger heette. „Het ging over de theorie en de betekenis van rituelen. Ook over de plaats van rituelen binnen het humanistisch denken. Het allerbelangrijkste was dat iedereen met een voorbeeld moest komen van het toepassen van een ritueel. Door middel van een rollenspel moest iedereen, zeg maar, een ritueel laten zien. Rituelen zijn immers pas van belang als je er iets mee doet.”

Bomhof denkt dan aan begrafenissen of crematies en relatievieringen. „En zelf heb ik toen een humanistische variant op het sacrament van de stervenden (officieel Ziekenzalving-JPV) bedacht. Was wel aardig. Die heb ik ook echt gepresenteerd op de UvH.⁶¹ Dat was spannend en natuurlijk best eng om te doen. Maar zo ben je wel meteen je koudwatervrees kwijt. Het heeft me beslist geholpen om daar later ook in de praktijk iets mee te doen. Ik heb het een keer toegepast in de praktijk bij iemand die ik zijdelings kende. Was heel indrukwekkend. Dat was voorafgaand aan een euthanasie. Ik had het wel vaker willen gebruiken, maar het blijkt heel moeilijk om het in de praktijk hier in De Drie Hoven toe te passen.”

Hij maakt een vergelijking met het fenomeen Ziekenzalving, volgens hem een geaccepteerde traditie bij de katholieken. „De mensen zijn daaraan gewend. Ze willen dat dus ook, kinderen weten het, de partner weet het. Dan is zo’n gebeurtenis min of meer logisch. Het is indringend

⁶⁰ Zie hiervoor ook paragraaf 4.5

⁶¹ Zie hiervoor ook de eerder genoemde bijlage 4

maar door de traditie laten mensen het gebeuren. Als wij als humanisten een vergelijkbaar ritueel van een dusdanige intensiteit laten plaatsvinden bij mensen die die traditie niet kennen, dan is het schrikken geblazen. Het moment van sterven is al ingrijpend. Als ik dan daar iets doe met poëzie of met indrukwekkende woorden over het einde van het bestaan begin, dan is dat dusdanig heftig dat je dat alleen kunt doen bij mensen waarmee je ten eerste een hele goede relatie mee hebt opgebouwd en ten tweede die gevoelig zijn voor iets volkomen nieuws en dat ook laten plaatsvinden op zo'n dramatisch moment. Dus zal dat bij humanisten nooit die breedte krijgen zoals in de r.-k. Kerk het sacrament van de stervenden dat is. Wat ik wel jammer vind overigens.'

Als humanist past hij dus onderdelen van rituelen toe waar dat kan c.q. mogelijk is. „Als de mensen er gevoelig voor zijn of er belangstelling voor hebben. Vaak beperk je je tot het aansteken van een kaarsje of het voorstellen van een moment stilte of het voorlezen van een gedicht bij de stervende. Dat kun je weer uitbreiden met handelingen, zoals iemand de hand op het hoofd leggen, steeds afhankelijk van de situatie. Het is elke keer zoeken. Bij mij is er zeer veel schroom, als er familie eromheen zit, om met voorstellen te komen. Als je niet iedereen kent, kan het worden ervaren als een overval. En dat is het laatste wat je op zo'n moment wil doen.’’ Bij rooms-katholieken is de dimensie anders, beseft Bomhof. Er vindt immers in de beleving van menige gelovige stervende en wellicht ook in de verbeelding van aanwezigen een overgang plaats naar een andere zijnstoestand waar mogelijkerwijs een afrekening volgt voor de ‘fouten’ die men in het aardse bestaan heeft gemaakt. „Dat zijn elementen die wij als humanisten niet mee kunnen nemen’’, zegt Bomhof. „Bij ons is het een aards afscheidsritueel, dat door de intensiteit van het moment al dan niet sterker beleefd wordt.’’

Humanisten willen niets zeggen over een leven na de dood. Maar sluit je dan tegenover een stervende uit dat er iets zou kunnen zijn? Bomhof brengt dat niet zo in bijvoorbeeld De Drie Hoven. „Ik doe daar geen uitspraak over en heb er ook geen behoefte aan om er iets over te zeggen. Ik laat mensen volledig vrij in hun eigen gedachtewereld. Voor mij persoonlijk is het toch waarschijnlijk wel over en uit, maar mijn gedachten daarover vind ik echt onbelangrijk.’’ Dus als iemand dat perspectief wel meent te zien en u bent er bij, dan dat kan gewoon een plaats krijgen? Bomhof: „Ik heb gisteren nog een gedicht voorgelezen bij een vrouw die nu overleden is. Haar man, die erbij zat, is zeer katholiek. Ik had in mijn voorraad gedichten nog een zeer christelijk gedicht over het loslaten van het leven en het licht zien na de dood en dat lees ik dan met graagte voor meneer voor. Dat heb ik dus gedaan.’’

Bomhof ziet dit als zijn taak als humanistisch raadsman; iemand bevestigen in zijn gedachtewereld. „Daar mag je iemand best in bevestigen. Zo kon die man tenminste goed afscheid nemen van zijn vrouw. Ik lees ook wel eens uit de bijbel voor, als mensen dat willen, bij mensen die gaan sterven. Prima, als mensen dat prettig vinden. Maar daar zitten grenzen aan. Bidden bijvoorbeeld. Ik heb nog wel eens een Onze Vader met iemand gebeden, dat nog wel, maar een persoonlijk gebed opzeggen zou ik niet kunnen.’’

We hebben het er tenslotte over dat de UvH geen scholing meer aanbiedt ten aanzien van rituelen en dat studenten nu bij het Humanistisch Verbond moeten aankloppen voor toerusting. Bomhof vindt dat een omissie van de UvH, zeker omdat hij veel waardering heeft voor de wijze waarop hij op die universiteit werd geschoold. „Een verkeerde ontwikkeling’’, zegt Bomhof stellig en met nadruk. „De betekenis van rituelen in onze opleiding is voor mensen die geestelijk verzorger willen worden, belangrijk.’’

4.8 Samenvatting

In dit hoofdstuk is de huidige praktijk uiteengezet rond de scholing voor liturgie bij Fontys en die voor ritueel raadswerk op de UvH. We hadden ons kunnen beperken tot de conclusie dat

de vergelijking tussen de beide opleidingen mank gaat, vanwege het ontbreken van c.q. het afschaffen van de colleges ritueel raadswerk. Die waren er begin deze eeuw duidelijk nog wel, blijkt uit het relaas van geestelijk raadsman Bomhof maar in het studiejaar 2005-2006 niet meer. Bomhof zegt een 'uitstekende' reeks colleges te hebben gekregen. Na het vertrek van de docent worden die colleges kennelijk niet meer gegeven. Om toch een min of meer evenwichtig beeld te geven van dit aandachtsgebied binnen de humanistische setting, is gekozen voor aanvulling met wat het Humanistisch Verbond aan toerusting aanbiedt.

Ik schreef in de inleiding bij dit hoofdstuk hoe belangrijk de relatie is tussen liturgie als titel voor een samenkomst en het pastoraal gesprek. Ook suggereerde ik dat die relatie er is in de humanistische setting. In elk geval is dit zo na herdenkingsbijeenkomsten binnen De Drie Hoven. En die relatie is er ook in de niet-religieuze ontmoetingsbijeenkomsten voor demente bewoners⁶² in hetzelfde zorgcentrum. In vorm en inhoud hebben liturgie en pastoraal (groeps)gesprek overduidelijk een plaats gekregen, mede door de inbreng van humanistische raadsliden. God of een hiernamaals komt weliswaar niet ter sprake, maar individueel beleefde waarden des te meer. Uit wat mensen van het Humanistisch Verbond in dit hoofdstuk verder zeggen, blijkt dat humanisten niet zoveel verschillen van bijvoorbeeld rooms-katholieken in hun wens tot het gezamenlijk beleven en markeren van waarden en belangrijke gebeurtenissen in het leven. Het niet benoemen van een god of een 'hiernamaals' is een verschil, maar verder zijn er vooral veel overeenkomsten in liturgie. Niet voor niets is er onder humanisten een brede vraag naar relatievierders en sprekers bij uitvaarten.

Uit de reactie van de r.-k. geestelijk verzorger in dit hoofdstuk lijkt de opleiding bij Fontys in de ogen van die pastor een dikke voldoende te krijgen. Hij had de colleges zelf graag gevolgd. Iets missen in het huidige aanbod doet hij niet, althans niet met de helikopterblik waarmee hij mijn samenvatting heeft gelezen. Ten aanzien van de humanistische toerusting is duidelijk dat de humanistische geestelijk verzorger het zeer betreurt dat het ritueel raadswerk uit het curriculum van de UvH is verdwenen. Hijzelf heeft zijn scholing als startpunt genomen om zo verder te bouwen aan verantwoorde herdenkingsmomenten, specifiek ten aanzien van zijn proeve van een afscheidsritueel. Humanistische geestelijk verzorgers, die zijn scholing niet hebben, missen volgens hem iets: 'Een omissie'. En dat zou anders moeten, vindt hij.

Samenvattend lijkt me dat de opleiding van Fontys ten aanzien van de scholing voor liturgie bepaald niet slecht scoort in de ogen van de praktijkmens die we om zijn mening hebben gevraagd. Ten aanzien van de UvH is door een andere prioriteitsstelling deze opleiding een mijn inziens verkeerd pad ingeslagen. Een mening, die kennelijk gedeeld wordt door de opgevoerde humanistisch raadsman in dit hoofdstuk en de woordvoerster van het Humanistisch Verbond. Maar de wal keert kennelijk het schip. Bij het verbond signaleert men dat de laatste jaren steeds meer bij de UvH afgestudeerde geestelijk verzorgers hun gebrek aan scholing op het gebied van ritueel raadswerk komen compenseren bij het verbond.

Luisterend naar het relaas van HV-trainer relatievieringen en uitvaartbegeleiding De Ruiter valt op dat de elementen die in die toerusting een rol spelen, veel overeenkomsten vertonen met wat de Fontysstudenten krijgen aangereikt op het gebied van liturgie. We hebben het dan over aard en opzet van de uitvaart annex relatieviering, afgestemd stem- en woordgebruik, tempo van praten, begrijpend luisteren bij het voorbereiden van vieringen, de verplichte intervisie achteraf etc.etc. Een en ander komt gedegen over, alhoewel voor een gedegen oordeel uiteraard nader onderzoek zou moeten plaatsvinden. Over de professionaliteit kan in het kader van deze scriptie dus niets worden gezegd, mede ook omdat er geen controle op de kwaliteit plaatsvindt vanuit het ministerie van onderwijs, zoals bij Fontys en de UvH wel het geval is.

⁶² Zie hiervoor bijlage 8

Hoofdstuk 5

Conclusies en aanbevelingen

5.1 Inleiding

We zeiden het al in het voorwoord. Voor een geestelijk verzorger in een zorgcentrum voor ouderen, of hij nu rooms-katholiek of humanistisch is gevormd, is praten niet de belangrijkste kwaliteit. Luisteren is minstens zo belangrijk. En waar leer je dat en van wie of moet je daar een soort basisaanleg voor hebben? Maakt het uit of je de gevoeligheid hiervoor ontwikkelt in een r.-k. opleiding voor theologie en pastoraat zoals Fontys HBO die biedt, of dat je die leerschool hebt gehad binnen de muren van de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht?

En hoe leer je luisteren áchter de woorden in plaats van je te beperken tot de verbale kant? Is dat in (werk)colleges te leren? Hoe krijg je daarbij in de gaten wat iemand belangrijk vindt of sterker nog, raakt en vervolgens hem of haar dwarszit? En wat leer je over vanzelfsprekendheden? Zijn je pastoranten vooral bezig met hun eer of goede naam, angst voor gezichtsverlies of het behagen van de eigen (culturele) groep, of vinden je gesprekspartners het belangrijker zichzelf te (mogen) zijn, erkend te worden in hun eigenheid en bezig te zijn met de ontwikkeling van de eigen creativiteit vanuit een groot verantwoordelijkheidsbesef van eigen handelen. Allemaal vragen die van belang zijn in een opleiding tot pastor c.q. geestelijk begeleider, het equivalent in humanistische kringen.

De focus van deze scriptie was na te gaan in hoeverre een r.-k. pastor/geestelijk verzorger en een geestelijk raadsman/-vrouw iets kunnen met hun scholing binnen het concept van geestelijke begeleiding zoals dat wordt gehanteerd in een oorspronkelijk humanistisch georiënteerd zorgcentrum als De Drie Hoven in Amsterdam. Dat is daarom interessant omdat De Drie Hoven in toenemende mate oecumeniseert. Het centrum was aanvankelijk bedoeld als opvang voor niet gelovige, humanistisch georiënteerde wijkbewoners maar herbergt anno 2007 zo'n ruime dertig procent bewoners die 'iets' geloven. Precieze cijfers zijn er niet, maar volgens de afdeling geestelijk raadswerk is daarvan de meerderheid rooms-katholiek.

Ik zei het al in mijn inleiding; ik wilde voor mijn scriptie graag onderzoeken of mensen in de avond van hun leven veel verschil zullen ervaren in de primaire geestelijke zorg van een r.-k. geschoold pastor of in die van een humanistisch raadsman/vrouw. Verder vroeg ik mij af in hoeverre een r.-k. geschoold geestelijk verzorger annex pastor een meerwaarde heeft in een humanistische setting, zoals ik die heb ervaren in De Drie Hoven. Daarbij zij uitdrukkelijk gesteld dat ik dit project niet in wilde gaan vanuit de vooronderstelling dat er een universele waarheid bestaat voor humanistisch georiënteerde ouderen en christelijke (r.-k. of PKN) cliënten van Antaris. Ik wil juist de eigenheid van de beide invalshoeken naast elkaar laten bestaan en zien of er overeenkomsten en duidelijke verschillen zijn in de scholing, die voor ouderen in hun laatste fase van belang kunnen zijn.

5.2 Zorg voor ouderen als beeld van onze innerlijke beschaving

De wijze waarop een beschaving omgaat met zijn ouderen zegt veel, zo niet alles over de innerlijke beschaving – lees volwassenheid – van de gemeenschap. En dan hebben we het vooral over hen, die in die beschaving de dienst uitmaken, c.q. direct of indirect leiding geven aan die gemeenschap. Dat zijn tegenwoordig in de Nederlandse samenleving meer dan tienduizend politici in verschillende bestuurslagen, die vanuit de grootste gemene deler van de waarden binnen hun achterban de norm(en) bepalen, waaraan we ons hebben te houden en die onze samenleving zijn (on)stabiliteit geven.

De waarden en daarom ook de normen als democratische slotsom daarvan zijn niet constant. De achtergrond daarvan is dat het denken over waarden fluctueert. Af en toe wordt het kussen van de samenleving weer eens stevig opgeschud. Door de vermoorde Pim Fortuijn, door de vermoorde Theo van Gogh maar ook door de huidige premier Jan Peter Balkenende, die niet aflat links en rechts op discussie aan te dringen. In tegenstelling tot eerstgenoemde Fortuijn en Van Gogh doet hij dat echter niet met forse verbale confrontatie. Op zijn website zegt Balkenende: „Het ging mij altijd om meer dan alleen economisch herstel of begrotingsevenwicht. Ik ben niet voor niets al snel begonnen over waarden en normen, over de verloedering van ons land, over fatsoen, over respect. Ook dat is een onlosmakelijk deel van mijn politieke visie. Mij staat een land voor ogen dat welvarend is, dat sociaal is, dat zekerheid en ook fatsoen en respect opbrengt.”⁶³

Maar hebben we dat fatsoen en respect ook voor ouderen? Met mooie woorden kom je er niet, concluderen we. In hoofdstuk 1 van deze scriptie zien we al dat de aandacht voor die ouderen best wat te wensen overlaat. We lezen over gevoelens van eenzaamheid bij tenminste een derde van onze bevolking boven de 55 jaar, over de druk-druk-drukmaatschappij met kinderen die in toenemende mate hun ouders, ooms en tantes links laten liggen en over de meerderheid van de landelijke politici, die ouderen het liefst zo lang mogelijk thuis houden in plaats van ze een goedverzorgde oude dag in een verzorgingscentrum te gunnen. Niet onlogisch overigens. Een plek in een verzorgingscentrum is veel duurder dan de oudere thuis houden met wat extra zorg. Maar een dalende mobiliteit en thuis wonen leidt ook tot meer eenzaamheid. Het aantal minuten dat we als maatschappij thuiszorgers betalen, blijkt vaak beperkt: net genoeg voor een snelle schoonmaak en een ultrakort kletspraatje. Is dat wat we collectief willen voor onze ouderen?

Ook lezen we in hoofdstuk 1 over het probleem van het toenemend aantal demente ouderen. Gaat de groei in het huidige tempo door, dan is in 2050 een op de 44 mensen dement. Wie vangt die mensen op? Fysiek is dat al een lastig probleem – er moet voldoende opvang komen in verzorgingscentra – maar demente mensen hebben ook geestelijke zorg nodig met speciaal opgeleide ziekenverzorgenden. Aandacht van geestelijk verzorgers is geen overbodige luxe. In de meeste verzorgingscentra is dat nu al een probleem, waar kinderen, vrienden en kennissen bij demente mensen in de praktijk minder snel op bezoek komen dan bij min of meer gezonde ouders. En vrijwilligers die af en toe een extra bezoekje willen afleggen, zijn lastig te vinden. Meer betaalde handen aan het bed dan? De vorige staatssecretaris van volksgezondheid en sport C. Ross (CDA) gaf in september 2006 aan daar weinig vertrouwen in te hebben. Te weinig handen aan het bed was volgens haar geen kwestie van te weinig geld maar van een gebrek aan efficiency. Dat gold vooral de verpleeghuissector. Of de nieuwe staatssecretaris M.J. Bussemaker (PvdA) daar een andere visie op heeft, moet de komende kabinetsperiode uitwijzen.

In 1.4 wordt tenslotte gemeld hoe belangrijk activiteitenbegeleiding is voor zowel thuiswonende ouderen als voor ouderen in een verzorgingscentrum, al dan niet behept met dementie in welke vorm dan ook. Waar lichamelijke en geestelijke functies langzaam, vaak geleidelijk wegvallen, zorgt een maatschappij met voldoende innerlijke beschaving dat ouderen worden geholpen hun sociale netwerk, of wat daarvan over is, zo waardig mogelijk in stand te houden. Professor Braam stelt het immers overduidelijk op bladzijde 14: hoe minder ouderen het naar hun zin hebben, des te sneller ligt depressie op de loer. Verder blijkt uit zijn onderzoek ook dat er een relatie is tussen positief beleefde religie en het al dan niet ontwikkelen van depressies. Reden te meer, concludeer ik, om te kijken of zijn vooronderstelling dat het geloof ouderen een ‘steun in de rug geeft om het leven aan te kunnen’ verder te onderzoeken. De pastor als geestelijk verzorger kan daar een rol in spelen.

⁶³ Balkenende zegt dit op zijn site www.janpeterbalkenende.nl/over-jan-peter/.

Probleem blijft echter dat er te weinig pastores en andere geestelijk verzorgers zijn om die geestelijke hulp te verlenen die nodig is. We zeiden het al: binnen Antaris zou een patiënt idealiter van de geestelijk verzorgers zo'n acht minuten per patiënt per week kunnen krijgen. Omdat geestelijk raadslieden ook andere taken hebben – organiseren van vieringen, herdenkingsbijeenkomsten e.d. en andere bijeenkomsten, begeleiden van vrijwilligers en het bijwonen van multidisciplinair overleg – blijft er van die acht minuten slechts weinig tijd over voor pastorale gesprekken, laat staan dat er tijd is voor echte, tijdrovende stervensbegeleiding. Antaris staat niet op zichzelf. Dit beeld wordt bevestigd door geestelijk verzorger R. Mes in de VGVZ-nieuwsbrief van oktober 2006, waarin de uitslag van een enquête staat. Daaruit blijkt dat maar liefst driekwart van de geestelijk verzorgers de werkdruk te hoog vindt en er graag collega's bij zou krijgen.

Uit het bestudeerde materiaal en uit de conclusies op de vorige bladzijde rijst het beeld op dat we als maatschappij weliswaar vinden dat onze ouderen voldoende (geestelijke) zorg zouden moeten krijgen, maar dat de politiek dat totnogtoe onvoldoende heeft omgezet in beleid. Wellicht mede omdat de sociale voorzieningen in zijn algemeenheid toch al zo'n zware wissel trekken op de rijksbegroting. De zorg voor ouderen kost daarbij relatief veel geld – hoe ouder hoe meer kosten aan huisartsen en specialistenzorg en thuiszorg, dan wel aan opvang in verzorgingshuizen en verpleeghuizen – en van ziekenverzorgenden horen we tegelijkertijd kamerbreed dat familie, vrienden en kennissen steeds minder vaak op bezoek komen als de lichamelijke en geestelijke veerkracht afneemt. Geestelijk verzorgers kunnen een deel van deze zorg overnemen in combinatie met activiteitenbegeleiders, die de ouderen een zekere zinvolle tijdsbesteding kunnen aanbieden.

Maar zeker zo belangrijk is – zie in paragraaf 1.7 het verlanglijstje van de afdeling geestelijk raadswerk van Antaris op bladzijde 18 en 19 – een maatschappelijke discussie over hoe waardig we onze 'oudjes' de avond van hun leven willen laten doorbrengen. En dan hebben we het niet eens over voldoende eten en drinken en een bed om in te slapen. Nee, het gaat om positieve aandacht en interesse voor mensen die een vol leven achter zich hebben en (vaak) maar al te graag hun verhalen willen vertellen. Het gaat soms ook om mensen die maar al te vaak niet meer voor zichzelf kunnen zorgen. Het stond onlangs nog in de media⁶⁴; een half miljoen ouderen dreigt in de problemen te komen omdat ze gedwongen zelfstandig wonen in plaats van dat er voldoende opvang in verzorgings- en verpleeghuizen wordt geregeld.

Bij de Indianen in Noord-Amerika, bij de Aboriginals in Australië maar ook bij sommige Eskimovolken verlieten de ouden vroeger hun stam als ze voelden dat hun tijd was gekomen. Ze zochten net als olifanten een rustige plek op om te sterven. Betrokkenen voelden dat ze hun stam of 'kudde' langzaam maar zeker te veel werden, een blok aan het been... Het klinkt wellicht pathetisch, maar we mogen ons in gemoede afvragen of we door onze 'zuinigheid' op het gebied van positieve aandacht voor ouderen, het zoveel beter doen als de stamverbanden in genoemde beschavingen. Wellicht moeten we onze politici aansporen een beleidswijziging in gang te zetten en bereid zijn meer belasting te betalen om onze ouderen in waardigheid hun levensavond te laten beleven.

Aanbevelingen:

-Vanuit het ministerie van volksgezondheid, welzijn en sport (VWS) zouden twee pilots in gang moeten worden gezet in een stedelijk en in een landelijk gebied om het welbevinden te onderzoeken van zelfstandig wonende ouderen boven de 65 jaar. Dit vanuit de vraag, wat zij – alleen dan wel samenwonend met vrouw/partner – minimaal nodig denken te hebben aan aandacht: materieel (schoonmaak e.d.) en geestelijk (activiteitenbegeleiding en/of geestelijke begeleiding). Vanuit zo'n onderzoek kan voorzichtig worden geëxtrapoleerd naar landelijke maatstaven wat de oudere mens minimaal nodig heeft qua thuiszorg, geestelijke zorg,

⁶⁴ Zie bijlage 9

activiteitenbegeleiding thuis dan wel in wijk- en/of buurtcentra. Vervolgens zou vanuit VWS in samenspraak met de politiek een maatschappelijke discussie op gang moeten worden gezet, wat 'we' kunnen doen om aan de geïnventariseerde behoeftes minimaal tegemoet te komen. Gedacht moet worden aan de financiële consequenties ervan voor de rijksbegroting maar ook en nadrukkelijk aan wat maatschappelijke organisaties als kerken, buurt- en opbouwwerk, Zonnebloem en gezelligheids- en sportverenigingen (jeu de boules, golf, bridge, rummicub, bingo en klaverjassen) kunnen betekenen voor de oudere medemens. Kortom, een pleidooi voor een politiek debat over de wezenlijke behoeften van ouderen. Dat moet aan het licht brengen of we als maatschappij echt iets willen doen aan groeiende eenzaamheid van ouderen in Nederland in plaats van dat we de put dempen als het kalf verdronken is.

-Een zelfde soort onderzoek zou geïnitieerd kunnen worden ten aanzien van de intramuraal wonende ouderen. Wat is hun behoefte aan materiële en geestelijke zorg en wat hebben zij nodig om zich wel te bevinden? In dit hoofdstuk wordt gesignaleerd dat veel ouderen in zorg- en verpleegcentra ondanks relatief goede materiële zorg (voedsel, onderdak en medische zorg) zich eenzaam voelen en dat het personeel – zowel 'gewone' verzorgenden als geestelijk verzorgers – maar een beperkte tijd per 'bed' heeft om de nood te lenigen. De genoemde nieuwe staatssecretaris van VWS zou er goed aan doen een objectief, en vooral openbaar onderzoek te laten uitvoeren naar de wenselijkheid van de minimale hoeveelheid handen aan het bed van welke disciplines dan ook (ziekenverzorging, verpleging, activiteitenbegeleiding, geestelijke verzorging). Vervolgens zou in een eerlijke discussie met de politiek dan wel de maatschappij moeten worden uitgemaakt waarom nog steeds als gevolg van beperkte budgetten ouderen bijvoorbeeld de hele dag een incontinentieluier aan moeten omdat er onvoldoende personeel voorhanden is. Nu nog geldt het officieel staatssecretarieel credo dat het gaat om een kennelijk gebrek aan efficiency in een groot aantal instellingen in plaats van een gebrek aan geld om meer handen aan het bed te bewerkstelligen. Een en ander dient geobjectiveerd te worden zodat er feitelijk door een inspectie kan worden ingrijpen en eventueel menskracht kan worden herverdeeld over zorg- en verpleegcentra zoals bijvoorbeeld ook gebeurt bij rechtbanken die elkaar personeel (rechters en griffiers) uitlenen bij een achterstand in behandeling van rechtszaken.

-Een onderdeel van genoemd onderzoek zou kunnen zijn het politiek uitvinden hoeveel 'we' over hebben voor voldoende pastorale dan wel humanistische (dialogiserende) aandacht voor de oudere mens. Willen we het aantal geestelijk verzorgers in een zorgcentrum dan wel verpleegtehuis aan een minimum binden, of nemen we andermaal genoegen met de insteek van het advies van de Landelijke Ziekenhuisraad uit 1987. Mijn insteek zou zijn, gehoord wat in het werkveld wordt gesteld, minimaal een FTE per 250 bewoners en liever nog een op 150 bewoners. De richtlijn uit 1987 mikte op één FTE tussen de 250 en 150 bewoners. Het maximum van die norm (één FTE op 150) is uiteraard arbitrair en die zou je afhankelijk kunnen stellen van wat het zorgcentrum zelf vindt. Wellicht is het zelfs te verdedigen om een FTE geestelijk verzorger/pastor per 120 mensen aan te stellen, gezien de eenzaamheid onder ouderen die immers gemakkelijk depressie in de hand werkt. Maar een richtlijn is maar een richtlijn. Het ware beter wanneer een staatssecretaris voor volksgezondheid de richtlijn van 1987 tot norm zou verheffen. Omdat dit gevolgen heeft voor de begroting van alle instellingen op het gebied van ouderenzorg - veel instellingen zitten boven de één FTE op 250 – moet de Tweede Kamer bedenken onder welke voorwaarden een zorg- dan wel verpleeginrichting financieel geholpen kan worden om een en ander mogelijk te maken.

-Ik zou ook een pleidooi willen houden voor een (periodieke) voorlichtingscampagne van VWS. Doel is dan het grote publiek wijzen op de in hoofdstuk 1 geschetste toenemende vereenzaming in Nederland en de relatie tussen min of meer regelmatig bezoek en het geestelijk welbevinden van ouderen. Nu realiseren mensen zich dit alleen op microniveau als ze zelf met een vereenzaamde ouder, familielid, buur of kennis worden geconfronteerd of in de

media lezen over een uitwas (volledig vervuilde oudere of drie weken dode bejaarde aangetroffen). Op macroniveau worden we op het fenomeen opmerkzaam gemaakt door bijvoorbeeld het Nationaal Fonds Ouderenhulp, een particulier initiatief en grotendeels vanuit particuliere giften betaald zoals de bekende Sponsor Bingoloterij⁶⁵.

5.3 Psychologie als bagage van pastores/geestelijk verzorgers

In hoofdstuk 2 wordt duidelijk dat zowel de Fontys HBO (eerste en tweede graad) als de UvH (BD en MD) een veelzijdige scholing aanbieden op het vlak van de psychologie. Bij Fontys gaat het in eerste instantie om psychologie als sociale wetenschap (eerste jaar) en wordt het vak psychologie gebruikt als gereedschap om meer zicht te krijgen op theologiseren als wetenschappelijke attitude en een idee te krijgen van mensbeelden binnen de theologie. Later in het derde jaar wordt een beeld gegeven van de impact van psychologische onderzoeken op de relatie tussen religie en de ontwikkeling van geestelijke gezondheid. Verder krijgt de student zicht op wat Freud en Jung de wereld hebben willen vertellen en wat bepalend is voor de ontwikkeling van de humanistische psychologie. Daarnaast wordt de student gestimuleerd zijn eigen leerproces te beschrijven en krijgt men via groepsdiscussies en opdrachten zicht op tal van aspecten van de menselijke geest, die wellicht in de pastorale dienst kunnen zijn.

In een serie colleges in het vijfde jaar wordt duidelijk gemaakt wat pastorale psychologie inhoudt en zicht gegeven op psychische stoornissen en wat die kunnen betekenen voor het welbevinden van de pastorant. Uitleg van onderdelen van klinische psychologie maakt onderdeel uit van deze serie colleges en daarnaast wordt aandacht besteed aan psychische moeilijkheden van potentiële pastoranten als gevolg van rouw en depressie. Vooral het stimuleren van psychologische zelfkennis maakt onderdeel uit van deze serie colleges, juist omdat het eigen gedachtegebouw van de pastor in spe van wezenlijk belang kan zijn voor de wijze waarop hij of zij ingaat op de problemen van een pastorant.

Ofschoon ik zelf de mastercolleges niet heb bijgewoond heb ik er wel een beeld van gekregen via bestudering van de studiegids en uit wat me door ouderejaars is verteld. Luisteren we naar wat een vakman als pastoor Wilting erover zegt in paragraaf 2.3.1, dan wordt des te duidelijker hoe belangrijk het is om een basis te hebben op het gebied van (godsdiens)psychologie. Al zou het alleen maar zijn om de honger naar duiding te stillen en wat handvatten te hebben om sneller samenhang te zien in een, in een pastoraal gesprek gepresenteerde wijze van redeneren. Wilting reageert tegenstrijdig. Waar hij aan de ene kant de gepresenteerde collegestof in zijn studietijd 'graag' tot zich had genomen, moet hij in zijn (ouderen)pastoraat er weinig van hebben. „Te intellectueel”, zegt hij. Hij lijkt te koketteren met zijn eenvoud. Hij begint liever een gesprek met praten over koetjes en kalfjes om de dieper liggende zaken geleidelijk aan de orde te laten komen. Als dat geen psychologische aanpak is...

De psychologische bagage van de UvH komt iets wetenschappelijker én uitgebreider over; niet onlogisch omdat Fontys primair een beroepsopleiding is en de UvH wordt verondersteld wetenschappelijk georiënteerd onderwijs te geven. De vakliteratuur met min of meer bekende namen als May en McAdams en de beschrijving van de colleges in de bachelorsfase in jaar een en twee geven al een gedegen wetenschappelijke scholing aan. De verbinding van die wetenschappelijke lijnen met de leefwereld van de student laat zien dat de vakgroep heeft

⁶⁵ Het Nationaal Fonds Ouderenhulp wil in 2007 vereenzaming van ouderen onder de aandacht brengen. Bedacht werd de actie 'Vergeet-me-nietjes' ism 180 Coop-supermarkten van 21 mei tot 23 juni 2007, waarin mensen worden opgeroepen ouderen te bezoeken en ze een speciale plant in een vrolijke pot te geven. Een euro per plant, belooft Coop, is voor het fonds dat op 24 juni 'Nationale Vergeet-me-nietjesdag' houdt en met het actiegeld eenzame ouderen een dagje uit aanbiedt. Op de site (www-ouderenhulp.nl) staat: „Meer dan één miljoen ouderen zijn juist 's zomers alleen, bijvoorbeeld omdat familie of het vaste verplegend personeel op vakantie gaan. Zestig procent van de verpleeg- en verzorgingshuisbewoners krijgt zelfs nooit visite.”

nagedacht over het levendig maken van een en ander, c.q. dicht(er)bij brengen van de stof zodat de student er ook iets mee kan.

In de masterfase van het UvH blijkt, waar Fontys het voor dit vak houdt bij een collegecyclus in het eerste masterjaar, in alle drie de jaren van de specialisatie GB (geestelijke begeleiding) veel aandacht te worden opgeëist voor het werk van prof. H.J.M. Hermans. Hij is een internationaal vermaard academicus op het gebied van psychotherapie en coaching. Behalve inleidingen over psychoanalyse en humanistische psychologie komen ook de cognitieve en neuropsychologie voorbij. Uit de studiegids wordt niet duidelijk in hoeverre deze insteek een meerwaarde oplevert voor de GB-specialisatie. Wel lijkt het erg positief dat met elke nieuwe lichting van studenten in de drie jaren van de specialisatie steeds de relatie van psychotherapie en geestelijke begeleiding wordt onderzocht en dat de studenten steeds elementaire kennis wordt aangereikt van de psychopathologie⁶⁶.

Geestelijk raadsman H. Bomhof is erg te spreken over de aangeboden vakken en het evenwicht tussen stof en aanpak via werkcolleges. Net als pastoor Wilting relativeert hij de theorie als gereedschap in de praktijk, maar hij acht het ook 'onprofessioneel' als je je als hulpverlener – zeker in het ouderenpastoraat – niet hebt verdiept in psychologie. Waarbij hij aangeeft de inzichten van de genoemde prof. Hermans zeer de moeite waard te vinden. En daarbij vindt hij het van groot belang dat een opleiding zicht geeft op de achtergronden van depressies, dementie en angsten. Dan kun je beter signaleren richting een professionele psycholoog, zegt hij, als je dat nodig of wenselijk vindt.

Uit hoofdstuk 2 en het bovenstaande blijkt dat beide opleidingen de student veel kennis en inzicht bijbrengen ten aanzien van psychologie als basiswetenschap maar ook van mogelijke achtergronden van psychologische problemen, die geestelijk verzorgers tegenkomen in de praktijk. Doordat ik de Fontyscolleges pastorale psychologie in het eerste masterjaar niet heb gevolgd, kan ik me daarover uiteraard inhoudelijk niet uitspreken of deze goed aansluiten op de praktijk richting oudere medemens. De beschrijving van de inhoud geeft echter wel vertrouwen dat de leergierige student ruimschoots aan zijn trekken kan komen. Uit de woorden van praktijkmens Bomhof blijkt dat hij de aangedragen stof bij de UvH ruimschoots voldoende vindt.

Aanbevelingen:

- Beide opleidingen – Fontys en de UvA – lijken de pastor/geestelijk verzorger in spe in de toegemeten studietijd voldoende basiskennis aan te reiken ten aanzien van het vak (godsdienst)psychologie. Ook komt de relatie met de praktijk goed tot uiting, zo suggereren de studiegidsen. Een mogelijke kwalitatieve impuls voor beide opleidingen zou kunnen zijn intensievere interactie met de praktijk, waar de studenten voor worden opgeleid. Dit omdat de stage een beperkt werkveld vraagt en een bredere, praktische 'injectie' van data uit meerdere werkvelden de scholing een toegevoegde waarde zou kunnen geven.

Te denken valt aan het uitnodigen van enkele afgestudeerde ex-studenten, die inmiddels werk hebben gevonden (Fontys: basis-, zieken-, ouderen-, leger-, gevangenis- of studentenpastoraat en UvH: zieken-, ouderen-, leger-, gevangenis- of studentenpastoraat dan wel het vak uitvaartbegeleider/relatievierder). In terdege voorbereide werkcolleges, waarvan het verslag zou kunnen meetellen voor het verkrijgen van de EC's, zou elke student betrokken professionals een of meer open vragen moeten stellen over waar ze ten aanzien van het vak (godsdienst)psychologie in de praktijk tegenop lopen en hoe ze een en ander oplossen dan wel ze zich onvoldoende toegerust voelen.

Praktijkmensen zeggen vaak – ook die in hoofdstuk 2, 3 en 4 figureren – dat de praktijk weerbarstiger is dan je op school of universiteit leert. Voordeel van voorgestelde aanpak zou daarom kunnen zijn dat de studenten via elkaars open vragen en de verplichte verslaglegging

⁶⁶ Zie ook noot 31

gedwongen worden hun eigen blinde vlekken onder ogen te zien. Voor de docent van de opleiding is er het mogelijke voordeel dat hij de scholing voor het volgende jaar wellicht gradueel kan aanpassen om praktijk en theorie beter op elkaar aan te laten sluiten en mogelijke omissies in het curriculum op het spoor kan komen. Bedoelde werkcolleges zouden kunnen worden ingepast op tweederde van elke collegecyclus bij Fontys in jaar een, drie en vijf en op de UvH in jaar een, vier, vijf en zes. Op tweederde omdat de student dan weer voldoende in de materie zit om adequate vragen te stellen.

-Een soortgelijke aanpak met open vragen aan praktijkmensen zou dienstig kunnen zijn ten opzichte van de in paragraaf 2.6.1 gestelde opmerking over het psychologisch inzicht van pastor of humanistisch raadsman. Waar eindigt pastoraat en begint de roep om een specifieke deskundigheid, zou je kunnen zeggen. Ten aanzien van het aandachtsgebied waar we het in hoofdstuk 2 over hebben, zou het goed kunnen zijn een geriatr gerichte vragen te laten beantwoorden over zaken als depressie, dementie en bepaalde ouderdom gerelateerde angsten, zodat studenten een idee krijgen waar ze met kundig luisteren pastoraal kunnen helpen dan wel waar het dienstiger is te verwijzen naar psycholoog dan wel psychiater/geriater. En dan vooral gedacht vanuit (godsdiens)psychologisch inzicht ten aanzien van de valkuilen, die de oudere mens voor zichzelf schept dan wel de vicieuze cirkels waar een vereenzamend ouder zichzelf in kan manoeuvreren. Bijkomend voordeel is dat confrontatie met een vakman de student ook beducht kan maken voor de valkuil van elke therapeut met psychologische belangstelling: het naar boven willen halen van onverwerkt verleden waarbij vervolgens te laat ontdekt wordt dat men de expertise mist om tot een therapeutische afronding te komen. Dan is het kwaad al geschied. Dit werkcollege vraagt mijns inziens een groter inzicht dan het in vorige aanbeveling voorgestelde forum met afgestudeerde ex-studenten. Mogelijk zou dit een plek kunnen krijgen in de laatste mastercollegecyclus van Fontys en UvH.

5.4 Scholing pastoraal/dialogiserend gesprek bij Fontys en UvH

We lazen het al in hoofdstuk 3 van dit werkstuk; een goed pastoraal of dialogiserend gesprek kan een wereld van verschil uitmaken. Juist ernstige twijfel aan het eigen geloof, reduceert de levensduur, althans zorgt ervoor dat het risico vóór de gemiddelde leeftijd van man of vrouw te sterven, hoger wordt. Goed luisteren is derhalve een cruciale vaardigheid voor pastores en andere geestelijk begeleiders. Dat moet geleerd worden. Niet door over de pastorant een emmer met luistertrucjes leeg te gooien (Oh, goh, nee maar, hoe voelt dat voor u, toe maar, oké, joh, wat gaat er door u heen, wat zegt dat over u, en over de ander) maar door wezenlijk te luisteren en kwalitatief terug te geven, wellicht te reframen of anders te labelen, maar vooral met respect de gesprekspartner te bevestigen in hoe hij of zij zich wil uitdrukken.

We zeiden het al: kiezen voor kwalitatief luisteren loopt als een rode draad door een goede scholing. En die scholing lijkt vooralsnog zowel bij de pastoraalspecialisatie van Fontys als bij de specialisatie GB van de UvH op zich in goede handen. Hoewel het niet precies uit de gidsen te halen is, lijkt het aantal contacturen waarin getraind wordt op gespreksvaardigheden op de UvH echter een stuk groter, in acht genomen zowel de bachelor (o.m. socratisch gesprek) als de masters. Dat laatste blijkt op pagina 38 en 39 onder meer aan het aantal uren dat besteed wordt aan professionele gespreksvaardigheden (GB5), methodiek: spiritualiteit en geestelijke begeleiding (GB2) en geestelijke begeleiding levensbeschouwelijk doorgelicht beslist groot te noemen is, veel meer dan bij Fontys aan een en ander wordt besteed. Een en ander wordt uiteraard ook bepaald door de prioriteiten die zijn gesteld aan een en ander in de specialisatie GB.

Bij Fontys wordt de luistervaardigheid en het oefenen in pastorale gesprekken anders gelabeld dan op de UvH, maar er zijn veel overeenkomsten tussen de beide opleidingen. In beide curricula wordt uitgebreid getraind in groepen en in persoonlijke gesprekken. Ook wordt op

beide onderwijsinstellingen aandacht besteed aan het kritisch kijken naar het eigen ontwikkelingsproces (verbatims maken en elkaar laten reageren op presentaties) en naar het leren duiden van diverse lagen in de verbale en non-verbale communicatie. Het bestuderen van de aangeboden literatuur, het oefenen van bepaalde gesprekstechnieken en het leren stellen van open vragen zorgen op beide opleidingen voor zicht op en inzicht in de verschillende aspecten van een hulpverleningsgesprek.

Opzet en uitvoering (eigen ervaring ten aanzien van de bachelor op Fontys en terugkoppeling van geestelijk raadsman Bomhof op bachelor en master van de UvH) wekken vertrouwen dat de kans groot is dat pastoranten – of ze nu christelijk of humanistisch georiënteerd zijn – zich gehoord zullen voelen door afgestudeerden van beide ‘nominaties’. Wel is de theoretische kennis van de UvH-adepten waarschijnlijk wat groter en de ervaring met het ontleden van gesprekken wat uitgebreider. Het is arbitrair of dat ‘op de werkvloer’ van een zorgcentrum onmiddellijk zal opvallen. Je kunt je uiteraard afvragen of de UvH-aanpak voor de persoonlijke ontwikkeling van Fontys-studenten niet net zo verrijkend zou kunnen aanpakken. Dat heeft uiteraard met prioriteiten te maken binnen het curriculum van Fontys. De ene student zou zijn college-uren godsdienstsociologie wellicht zo in willen ruilen voor extra training pastoraal gesprek, terwijl de ander liever wat extra exegetische heeft.

Saillant verschil is verder uiteraard de geloofsdimensie waarop de Fontysstudenten wél worden gewezen en de humanistische studenten niet. We hebben het dan over de H. Geest, van wie in elk geval een deel van de Fontysstudenten gelooft dat deze zich als ‘Dritte im Bunde’⁶⁷ in een gesprek kan openbaren. Die ervaring kan bijdragen tot een beter begrip of wellicht zelfs een vorm van ‘heel-wording’ van de pastorant. De eerder genoemde psycholoog Pieper van de Theologische Faculteit van de Universiteit van Utrecht zei het enkele jaren geleden nog in Plus Magazine: „Religie kan voorkomen dat je ziek wordt, zorgt dat je beter met ziekte om kunt gaan en als je ziek bent, herstel je sneller, zowel mentaal als fysiek.”⁶⁸

Piepers ideeën worden gedeeld door tal van wetenschappers. Ook de Amerikaanse geriatrich psychiater H.G. Koenig MD stelt iets soortgelijks. Hij denkt dat trouwe kerkgangers minder kans hebben om te overlijden aan kanker of een hartinfarct. En zijn Nederlandse collega-wetenschapper Braam zei al in hoofdstuk 1 dat religie een positieve invloed kan hebben op mensen met aanleg voor een depressie. Pieper denkt overigens dat er ook heel valide psychologische verklaringen zijn voor de vermeende helende werking van religie. „God geeft je volgens het geloof het vertrouwen dat je de moeite waard bent”, zegt hij in het genoemde Plus Magazine. Humanistisch georiënteerde geestelijk verzorgers zien dat uiteraard anders. Al geloven mensen als Bomhof wel degelijk in ‘bijzondere ervaringen’ die inspirerend of helend kunnen uitpakken. De laatsten zullen echter doorgaans een transcendente god buiten beschouwing laten.

Kijken we wat Wilting en Bomhof opmerken over de individuele gesprekken in het kader van het pastoraal gesprek of de individuele geestelijke begeleiding, dan valt al gauw op dat Wiltings credo vooral ruimte-geven is, al geeft hij ook ruiterlijk toe dat hij een preek maken leuker vindt dan een pastoraal gesprek voeren. Hij pakt het laatste echter steeds contentieus op, laat hij merken, en neemt er ruim de tijd voor. Hij heeft de moeite genomen om de scholing van Fontys te lezen en had graag op dit punt vroeger ook zoveel training c.q. scholing gehad. Wellicht was zijn beroepsattitude, waag ik voorzichtig te concluderen, dan anders geweest waar hij zich nu vaak machteloos voelt als hij bij een pastorant met groot verdriet in de persoonlijke sfeer te maken heeft. Betere training had hem wellicht geholpen steviger in zijn schoenen te staan in plaats van dat hij in zijn machteloosheid zich beperkt tot luisteren en het antwoord ‘ik weet ook niet waarom God u dit laat gebeuren’. Het siert hem in

⁶⁷ Zie ook pagina 7 en 32 en noot 41

⁶⁸ Zie ook bijlage 10

elk geval wel dat hij steeds geneigd is eerlijk te zijn en geen grote antwoorden te geven.

Bomhof lijkt zich 'steviger' te voelen om dat woord andermaal te gebruiken. Hij laat duidelijk merken hoe belangrijk hij 'luisteren' vindt zodat de ander zich 'gehoord' voelt. Dat laatste moet je leren; de woorden zo teruggeven dat de ander het gevoel krijgt dat hij 'er mag zijn' met zijn positieve én vermeend negatieve kanten. Je leert dat met vallen en opstaan, zegt Bomhof al realiseert hij zich terdege zijn rijkdom op de UvH qua training en scholing op dit vlak. Hij breekt een lans voor het genoemde socratische gesprek omdat dit hem scherper heeft gemaakt, beter heeft laten luisteren. Hij voelt zich rijk als hij een persoon het gevoel kan geven dat 'het leven volhouden' soms gemakkelijker wordt na een moeilijk gesprek. Ook hij is net als Wilting geneigd zo eerlijk mogelijk te zijn.

Al met al lijken beide heren ten aanzien van het pastorale gesprek/dialogische vorming tevreden over het huidige aanbod van beide opleidingen. Persoonlijk zou ik vanwege de beroepsmatige invalshoek van de HBO-variant pastoraat meer training in pastoraal gesprek willen bepleiten. Welk vak daarvoor uren zou moeten inleveren, is arbitrair. Wellicht is het aanbod van de UvH wat te uitgebreid en ligt de waarheid ergens in het midden... Ook zou Fontys vooral in de bachelorperiode wat meer aandacht kunnen geven aan geestesziekten als depressies en dementie. Die kunnen beide het pastorale gesprek c.q. de begeleiding ernstig bemoeilijken. Enige basiskennis lijkt me belangrijk. Dat vindt Bomhof ook, Wilting lijkt dat minder belangrijk te vinden. De laatste vindt dat hij daarin slechts een signalerende taak heeft en lijkt zijn onvermogen om met geesteszieke mensen om te gaan, iets gemakkelijker te accepteren.

Aanbevelingen:

-Voor de invalshoek pastoraal gesprek dan wel de humanistische variant dialogische vorming zou ik soortgelijke werkcolleges organiseren als voorgesteld ten aanzien van het vak (godsdiens)psychologie. Ook voor deze vakken kun je enkele afgestudeerde ex-studenten uitnodigen, die al enkele jaren actief zijn geweest in zieken-, ouderen-, leger-, gevangenis- of studentenpastoraat. De studenten pastoraat (Fontys) dan wel geestelijke begeleiding (UvH) kunnen zo betrokkenen het hemd van het lijf vragen wat men zoals in de praktijk meemaakt en in relatie ten aanzien van hun opleiding vragen waar men zich goed voor voelde geschoold dan wel waar ze de studenten van nu aanraden een extra slag te maken ten aanzien van een bepaald aspect van het vak. Uiteraard gaat geen pastor altijd hetzelfde te werk, maar het via de verscheidenheid van vragen in het werkcollege zicht krijgen op elkaars blinde vlekken, kan ook bij dit vak prima helpen het eigen spectrum te verbreden.

In dit verband kan het wellicht ook dienstig zijn om ook nog eens een forum te organiseren met mensen die al 25 tot dertig jaar ervaring hebben in een bepaalde sector. Die hebben meer ervaring dan de genoemde categorie ex-studenten die net enkele jaren aan het werk zijn, én een andere tijdgerelateerde opleiding, waarin mogelijk weer heel andere accenten werden gelegd en waardoor ze tegen bepaalde zaken ook anders aankijken..

Bedoelde werkcolleges zouden kunnen worden ingepast ergens op het einde van elke collegecyclus bij Fontys in jaar twee (bachelor) en in jaar vijf (master) en op de UvH in jaar vier, vijf en zes omdat in de UvH-bachelor nog niet zo op de specialisatie geestelijke begeleiding wordt gefocust. Dat gebeurt pas in de master, maar dan elk jaar tijdens een semester elke week een dagdeel.

-Zonder nu te minutieus in te willen gaan op de precieze cijfers, kan uit de studiegidsen van Fontys en UvH minstens globaal worden afgeleid, dat de scholing voor het vak pastoraal gesprek bij Fontys beduidend minder college-uren beslaat dan het vak dialogische vorming ten aanzien van het één-op-ééngesprek bij de UvH. Dat is een keuze, waar je het mee eens of oneens kunt zijn. Ik persoonlijk zou een lans willen breken voor méér contacturen. Juist omdat een kwalitatief goed gevoerd pastoraal gesprek mijns inziens de ruggengraat vormt in

het functioneren van een ouderenpastor. Natuurlijk is de praktijk een belangrijke leermeester – de opgevoerde r.-k. pastor en de humanistisch raadsman zeggen het ook – maar hoe beter toegerust, des te sneller kun je met pastoranten tot de kern komen. Daar kunnen anderen die ook geestelijke – bedoeld is pastorale – hulp nodig hebben, wellicht van profiteren. Ik pleit niet voor kortere pastorale contacten op zich, wel lijkt het me dat een kwalitatief goede praktische scholing met wat extra training, colleges over praktische psychoanalyse en wetenschappelijke duiding (relatie onderzoek-praktijk) de inzet van pastores doelmatiger en efficiënter maakt. Een collegeserie ‘socratische gespreksvoering’ lijkt me een uitstekende aanvulling op het Fontys-aanbod maar meer uren training – op elkaar maar ook in parochies met terugkoppeling naar de werkcolleges – zouden ook zeker hun vruchten afwerpen!

5.5 Scholing liturgie/ritueel raadswerk bij Fontys en UvH

Zo op het eerste gezicht lijkt het onlogisch de scholing ten aanzien van liturgie in christelijk opzicht te vergelijken met humanistisch georiënteerd ritueel raadswerk. Liturgie, en vooral de christelijke, heeft immers een traditie die gebaseerd is op een geschiedenis van tweeduizend jaar christendom en op nóg oudere wortels in de joodse traditie, waar met elkaar brood breken bijna een elementair en praktisch ritueel was. In de barre woestijn met al zijn gevaren was je op elkaar aangewezen en was brood breken naast een wekelijks ritueel op de avond van de sabbat een symbolisch teken dat men bij elkaar wilde horen.

Wat zet de humanistische traditie daar tegenover? De moderne humanisten laten hun geschiedenis beginnen bij de Griekse filosoof Socrates (470-399 vChr). Dit omdat de leraar van Plato en al diens volgelingen, al vragen stelden bij alle vanzelfsprekendheden die op hun weg kwamen, vooral bij autoriteit en dogma's. Dat zelf kritisch nadenken zegt de moderne humanist met Socrates gemeen te hebben. Iets later in de tijd vinden we de stoïcijnse filosofie, waarin Zeno (333-262 vChr) de eerste viool speelde. In zijn visie wordt de mens aangeraden te leven 'overeenkomstig natuur en rede'. Stoïcijnen vonden dat alle mensen gelijk waren; dat gold dus ook voor slaven en 'barbaren'.

Het Romeinse rijk kopieerde veel Griekse ideeën. De vorming tot mens – bij de Grieken paideiao - kreeg zijn Romeinse equivalent in humanitas of menselijkheid. De menselijke maat won in de eeuwen daarna geleidelijk aan belangrijkheid, al bleven de geïnstitutionaliseerde geloven oppermachtig met hun talrijke rituelen en later hun Romeinse christelijke liturgie. Humanisten waren vrijdenkers, wars van strakke lijnen en gebruiken. Of het zou het gebruik moeten zijn dat men voor het samenleven graag zelf de verantwoordelijkheid nam in plaats van de touwtjes in handen te leggen van een transcendente god. Lastig dus om ten aanzien van dit punt de beide opleidingen te vergelijken.

In het kielzog van de geschiedenis van het christendom krijgen de studenten bij Fontys tijdens het vak liturgiek inzicht in de ontwikkeling van de liturgie, de orde van dienst, en de rituelen (gebruik van water, licht en wierook, maar ook combinaties van woorden en klanken binnen muzikale vormen en geluid als begeleider van onderdelen van de liturgie). Via verhalen uit de eerste eeuwen en daarna wordt langzaam een kluwen van ‘draden’ zichtbaar, aan de hand waarvan enig begrip ontstaat voor de ingewikkelde historie van ‘Rome’ en de Reformatie als tegenhanger van het, in de ogen van Lutheranen en Calvinisten, verworpen rentmeesterschap ten aanzien van wat Jezus zelf zou hebben bedoeld met zijn beweging.

In het derde en vierde jaar gaan de studenten vertalen; dat wil zeggen, ze krijgen (werk)college in het verbinden van Bijbelse verhalen met het hier en nu. Evangeliegedeelten worden gescand op herkenbare thema's (liefde, haat, vriendschap, de ander, de naaste etc) en vervolgens wordt eendrachtig liturgie gemaakt. Enerzijds vanuit de vaste vormen (woord- en gebedsdiensten, dienst van het woord, dienst van de tafel, voorbeden etc.) zoals die via de traditie tot ons zijn gekomen en anderzijds vernieuwend door ze te kantelen, te voorzien van

nieuwe woorden en ze aansprekelijk te maken voor mensen in het huidige tijdsgewricht. Al naar gelang men de taal van vandaag verstaat, kan men via een 'tweede taal' in liturgie en pastoraal gesprek min of meer succesvol aanknopen bij vandaag de dag⁶⁹.

In het zesde jaar, de masterfase van Fontys, moet de student in staat zijn een actieve rol te spelen in liturgie en verkondiging en op zijn eigen rol kunnen reflecteren en evalueren, zowel theologisch als agogisch. In een schriftelijke eindevaluatie moet blijken of hij het proces, waarbinnen liturgie werkt als drager én bewerkstelliger van de Blijde Boodschap, heeft begrepen. Heeft hij zich alle vooronderstellingen eigen gemaakt en is de student er in geslaagd tijdens zijn stage de brug te slaan tussen Woord en alledag via de gereedschappen die hem binnen de liturgische orde ten dienste staan zoals gebed, lezingen, voorbeden en de dienst van brood en wijn?

Pastoor Wilting laat duidelijk merken, dat de liturgievernieuwing sinds Vaticanum II hem van begin af aan dierbaar was. De wijze van liturgie maken, zoals op Fontys gebeurt, staat bijna diametraal op de wijze waarop hij vóór Vaticanum II werd klaargestoomd binnen de toen geldende Romeinse vanzelfsprekendheden. Hij was nog vertrouwd met Latijn als mistaal en met een priester die een belangrijk deel van de liturgie met zijn rug naar het kerkvolk toestond. Vernieuwend denken werd niet geaccepteerd, illustreert hij aan de hand van eigen ervaringen. Hij vindt het een prima zaak dat Fontys nu studenten stimuleert na te denken vanuit de lezingen en thema's te formuleren, en van daaruit de verbinding te maken tussen het hoofd (Jezus) en de rest van het Lichaam van Christus, die samen de Kerk symboliseren. Hij ziet veel openingen in de aanpak van Schuurmans en de inmiddels vertrokken Seeboldt en adviseert Fontys vooral op de ingeslagen weg voort te gaan. Op zich een goede zaak, kunnen we concluderen, al zal niet elke traditioneel gelovige het daarmee eens zijn.

In het ouderenpastoraat en vooral in de oecumenische vieringen in De Drie Hoven past Wilting de eenvoud van het thematisch doorvertalen van het evangelie of van een lezing elke keer toe. De diensten op de donderdagmiddagen bijvoorbeeld zijn simpel en hebben een herkenbare structuur die niet of nauwelijks verschilt met die van een week geleden. De pastor (r.-k. of PKN) gaat voor in een herkenbare en simpele orde van dienst en probeert elke keer weer de verbinding te leggen tussen bewoners en boodschap. De pastores houden hun boodschap doorgaans zo simpel mogelijk en spreken doorgaans voor de vuist weg, belangrijk als het is (licht tot zwaar) dementerende mensen direct aan te spreken in plaats van ze een verhaaltje van papier voor te lezen. Ook in de wekelijkse diensten van brood en wijn op de dinsdagmorgen is de boodschap en de orde van dienst simpel. Met dien verstande dat er brood en wijn wordt rondgedeeld in plaats van dat er alleen wordt gezongen en gebeden.

Vergelijken we een soortgelijke dienst met de opzet van een gedachtenis- of herdenkingsbijeenkomst, dan valt in eerste instantie bij oppervlakkige beschouwing bijna alleen aan het woord 'bijeenkomst' op te maken dat het geen religieuze dienst is. Ja, en ook niet onbelangrijk, het woord God komt er niet in voor en er wordt niet of nauwelijks samen gezongen. Voor de rest zijn er veel overeenkomsten: een woord van welkom, het aansteken van een of meer kaarsen, woorden van troost, liefde en vriendschap, het noemen van de namen van overledenen, een mijmering over wat er is aan de andere kant van de dood, een overdenking, teksten van bijvoorbeeld Oosterhuis, kortom een reeks van herkenbare en

⁶⁹ Het eerste taalniveau is volgens dichter en ex-priester H. Oosterhuis 'de taal der feiten en de klare waarheden, begrippen en formules'. Het gaat om de taal van logica, objectieve informatie en empirische verslagen. En dan zo dubbelzinnig mogelijk. Op het tweede taalniveau, zegt hij, bevindt zich de taal der beelden. Deze 'tweede taal' bevindt zich diep onder de eerste, 'als een veel oudere aardlaag'. Ze is ook tweede in aandacht en waardering. Het is de taal van vreugde en ontroering, verdriet en pijn... De taal ook van beelden en gelijkenissen, poëzie en verhalen waarmee mensen uitdrukken wat ze geloven en hopen. De taal van het geloof (taal van de bijbel, van de liturgie, van onze gebeden...) is duidelijk gesitueerd op het tweede taalniveau, meent Oosterhuis. Samenvatting uit 'In het voorbijgaan' van Huub Oosterhuis, Bilthoven, Ambo, 1968, p. 151-158.

aansprekende zaken die je liturgie zou kunnen noemen. Niet gedacht vanuit de thematische vertaling van een bijbeltekst, maar wel een doordenking van het genoemde Romeinse woord *humanitas* of menselijkheid.

Zou zo'n opzet nu het product zijn van de humanistische wijze van kijken naar ritueel raadswerk? Nee, zo werkt dat niet. De opzet van dergelijke diensten is het gevolg van het nadenken van de héle afdeling geestelijk raadswerk over zinvolle rituelen. Daarin hebben zowel de humanistische geestelijke verzorgers als de reformatorische (PKN) collega's een even grote zeggenschap over gehad. De niet-religieuze bijeenkomsten komen in elk geval zeer integer over. Opzet en uitwerking werden en worden ook door de verzorgers van PKN-huize liefdevol en zonder verwijzing naar 'de Eeuwige' begeleid. Wellicht even loyaal als Bomhof vice versa zegt dat hij met liefde een christelijk gedicht declameert voor een oude rooms-katholieke man die zijn vrouw dreigt kwijt te raken of een Onze Vader bidt voor een stervende bewoner, die aan dit gebed zeer is gehecht.

Nu is uit hoofdstuk 4.5 niet de geruststellende gedachte af te leiden, dat alle humanistisch toegeruste geestelijk verzorgers een goede herdenkingsbijeenkomst op kunnen zetten. Hoe goed de opleiding wellicht ook is, het ritueel raadswerk blijkt geschrapt te zijn als specialisatiemodule. Dat de universiteit daar mee zit, blijkt wel uit de reactie van de voorlichter in paragraaf 4.5. Nog maar een jaar of vier, vijf jaar geleden werd de module gegeven door de genoemde A. van Dijk, die na zijn pensionering niet is vervangen. Volgens geestelijk verzorger Bomhof beslist een verkeerde ontwikkeling, waarbij de wal vermoedelijk het schip weer zal keren. Een groeiend aantal van de afgestudeerde geestelijk verzorgers van de UvH meldt zich immers bij het Humanistisch Verbond voor een training in uitvaartbegeleiding en relatievieringen.

Sinds 25 jaar geeft het Humanistisch Verbond trainingen aan vrijwilligers die voorgaan of spreken in een bijeenkomst, waarin iets wordt gevierd of herdacht. Omdat het het HV is opgevallen dat geestelijk verzorgers die bagage graag in hun rugzak hebben, zijn tussen het HV en de UvH inmiddels contacten opgestart om samen een post-masterpakket samen te stellen voor geestelijk verzorgers waarin zaken als huwelijk, uitvaart en andere gedenkmomenten een rol kunnen spelen. De wens van mevrouw Reinders, dat de cursus uitvaartbegeleiding en vieringen van het HV daar deel van gaat uitmaken, zou daarom best eens in vervulling kunnen gaan. Temeer daar in 'humanistenland' in bredere zin veel vraag is naar humanistisch geschoolde geestelijk verzorgers, die weet hebben van de positief beleefde werking van rituelen.

Bomhof is een sprekend voorbeeld van een geestelijk verzorger die overtuigd is van rituelen als manier om moeilijke of mooie momenten in het leven kleur te geven. Hij verzon zelf een humanistisch alternatief voor de Ziekenzalving. Bad zelfs een Onze Vader toen hij dacht dat dit voor de geestelijke gezondheid van iemand op dat moment weldadig zou kunnen uitpakken. En, niet onbelangrijk, hij lijkt bij uitstek een brugfiguur tussen geloof en humanisme. Pastorale aandacht vindt hij even belangrijk als Wilting dat vindt, al noemt Bomhof het niet zo. Het verschil tussen beide geestelijk verzorgers is daarmee minder groot als veel mensen denken. Ze weten allebei dat luisteren, de tijd nemen en 'uithouden in nabij zijn', zoals de titel van het beleidsplan Geestelijk Raadswerk van Antaris luidt, voor een oudere weldadig kan uitpakken. Misschien ligt daar wel de kern; dat een goede geestelijk verzorger mensen het gevoel geeft 'ergens' bij te horen, bij het mensenvolk of bij 'Gods volk onderweg' zoals de r.-k. Kerk gelovigen noemt. Doorstrepen wat niet van toepassing is.

Blijft de vraag of een r.-k. geestelijk verzorger meerwaarde heeft of zou kunnen hebben in een humanistische setting, zoals we ons afvroegen in Voorwoord en Inleiding. De eerlijkheid gebiedt te zeggen, dat een antwoord niet eenduidig kán zijn. We moeten ons dan immers eerst

afvragen: voor wie geldt die meerwaarde en is die enigszins hard te maken. Als we ervan uitgaan dat een goede geestelijk verzorger vooral goed kan luisteren en dat al te stellige antwoorden geven op levensbeschouwelijke vragen niet altijd even therapeutisch is c.q. wellicht niet wezenlijk helpt, dan kun je je afvragen of een pasklaar dan wel eenduidig antwoord bestaat. In elk geval niet vanuit de scholing tot r.-k. pastoraal werker dan wel geestelijk verzorger, zoals die in de studiegids van Fontys tot uiting komt. Ook niet vanuit de antwoorden van de praktijkmensen in hoofdstuk 2, 3 en 4. De conclusie lijkt gewettigd om te stellen dat een meerwaarde niet of nauwelijks te objectiveren is.

In de humanistische setting van De Drie Hoven heeft dertig procent van de bewoners een min of meer religieuze achtergrond: van 'in iets geloven' tot een min of meer kerkelijke achtergrond. Voor hen zou een christelijke dan wel r.-k. pastor of dominee een (althans zelfbeleefde) meerwaarde kunnen hebben, maar dat hoeft niet. Zelfs als je een en ander via vragenlijsten zou onderzoeken, blijft de uitkomst arbitrair, is mijn conclusie. Wel kun je als r.-k. geestelijk verzorger wellicht al coachend een bewoner met levensvragen helpen zichzelf te helpen via schriftstudie dan wel bepaalde literatuur aan te raden. Of misschien helpen door samen te bidden of naar bepaalde religieuze muziek te luisteren. Dan nog dient de r.-k. geestelijk verzorger mijns inziens terughoudend te zijn over zijn vermeende meerwaarde. Blijft de vraag of een r.-k. pastor 'nodig' is in een humanistische setting met dertig procent min of meer gelovige bewoners. Misschien, begrip voor de eigen nestgeur zal r.-k. bewoners wellicht geduld geven met het eigen proces. Voor de rest past de pastor bescheidenheid...

Aanbevelingen:

-De opleiding liturgiek bij Fontys is mijns inziens breed en heeft ook een goede diepgang. Ze draagt feitenkennis en historisch inzicht aan en geeft de student in werkcolleges als het ware gereedschap om in eerste en tweede taal⁷⁰ goed uit de voeten te kunnen in de religieuze traditie van de r.-k. Kerk. De aansluiting met de praktijk zoals gemeld bij de aanbevelingen ten aanzien van psychologie en pastoraal gesprek zou ook bij liturgiek verder uitgediept kunnen worden. Dat kan via de voorgestelde forums maar ook via het op pad sturen van studenten om overeenkomstige dan wel verschillende liturgische elementen en rituelen op het spoor te komen in eucharistie- en oecumenische vieringen in parochies, in het gevangenis- en ziekenhuispastoraat en in zorgcentra. Het beschrijven en vergelijken zou – in het vierde dan wel zesde jaar – onderdeel kunnen zijn van een ruime oriëntering in én zoektocht naar wat gemeenschappen zelf steeds als belangrijkste speerpunten ervaren van het samenkomen. Een kort interview met een voorganger en één of twee deelnemers van een bijeenkomst zou onderdeel van het verslag kunnen zijn. Voordeel is dat er een notie wordt gevormd van het werkveld, anders dan uit literatuur opgediept kan worden. Ten aanzien van geestelijk verzorgers in zorgcentra zouden ook de in hoofdstuk 4 niet-religieuze vieringen en gedachtenisbijeenkomsten meegekomen kunnen worden om via het beschrijven van overeenkomsten en verschillen met r.-k. vieringen inzicht te krijgen in wat gemeenschappelijk én anders wordt beleefd.

-Stage bij de afdeling geestelijk raadswerk van De Drie Hoven heeft mij overtuigd wat er mogelijk is en met hoeveel respect de oudere mens tegemoet getreden kan worden zónder dat religie daarin bepalend hoeft te zijn. Dat komt tot uiting in pastorale gesprekken maar juist ook in de opzet en inhoud van niet-religieuze gedachtenisvieringen en andere bijeenkomsten waar over waarden en normen wordt gesproken. Ook al ga je als humanistisch raadsman, r.-k. pastor of protestants geestelijk verzorger uit van andere levensbeschouwelijke wortels, veel in die bijeenkomsten beleefde waarden zijn gemeenschappelijk en leiden dan ook tot heel aanvaardbare gemeenschappelijk gedragen normen, die we in het beleidsplan in paragraaf 1.7 aantreffen. Die waarden zijn respect en liefde voor de oudere medemens die in zijn hulpeloosheid zich tot ons keert en gehoord wil worden en als het ware geestelijk

⁷⁰ Zie ook noot 69

'vastgehouden'. Bomhof en zijn collega humanistisch raadslieden hebben op de UvH in de colleges ritueel raadswerk het gereedschap aangeboden gekregen om verantwoord waarden een plek te geven in niet-religieuze gedachtenisvieringen en andere levensbeschouwelijke bijeenkomsten. De UvH heeft genoemde mastermodule een stille dood laten sterven, maar dient mijns inziens onverwijld genoemde colleges weer op het masterprogramma te zetten in plaats van die scholing nu aan het Humanistisch Verbond over te laten.

Literatuuropgave

Godsdienst en Samenleving, een introductie in de godsdienstsociologie, door dr. G. Dekker en dr. H.C. Stoffels, 5^e druk, 2001 uitgever Kok te Kampen.

Het helpende gesprek, door Alfred Benjamin, Uitgeverij De Toorts Haarlem, vierde druk 1973.

Keerzijde, Omgang met ernstig zieken en stervenden, geloof en levensbeschouwingen, Handreiking voor personeel van zieken- en verpleeghuizen. Auteur A.G. van Gilse, uitgever Academische Uitgeverij Amersfoort BV, achtste druk, juli 1987, 140 blz.

Nieuwsbrief oktober 2006, van de landelijke beroepsorganisatie van geestelijk VGVZ. Onderwerp: Uitslag enquête onder de leden van het werkveld verpleeg- en verzorgingshuiszorg, blz. 2-4. Door drs. R. Mes.

Onderwijsgids 2006-2007, Universiteit voor Humanistiek, Onderwijs en Studentenzaken, Drift 6, 3512 BS Utrecht .

Ouder worden we allemaal, Trendstudies en toekomstdebatten over de vergrijzing in Nederlands, Uitgeverij Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn in Utrecht in opdracht van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Projectleider Riki van Overbeek, 231 blz.

Palliatieve zorg in de laatste levensfase, een handreiking vanuit patiënten/consumenten-perspectief. Uitgave Nederlandse Patiënten Consumenten Federatie (NPC), april 2004, 32 blz.

'Plechtig zwichten voor de onmacht', presentatie van een humanistisch afscheidsritueel bij het naderend overlijden van een dierbaar iemand. Universiteit voor Humanistiek, april 2002, 7 blz.

Studiegids 2006-2007, Fontys Theologie Levensbeschouwing, Bachelor opleiding in deeltijd. Locatie D' Bruynvis Keizersgracht 105, 1015 CH Amsterdam

Studiegids 2006-2007, Fontys Theologie Levensbeschouwing, Masteropleiding theologie in deeltijd . Locatie D' Bruynvis Keizersgracht 105, 1015 CH Amsterdam

Zorgverlening en communicatie in dementie: een positieve visie. Syllabus door dr. G.M.M. Jones HBSoc., BSN, CVT, Ph.D., 27 blz.

Uithouden in nabijzijn... Beleidsnota Geestelijke Verzorging Antaris, 2005-2007, 20 blz.

Vergrijzing en Informele Zorg, factsheet (2004) van het Kenniscentrum Ouderen (NIZW Zorg) in samenwerking met het Expertise Centrum Informele Zorg (EIZ) en het programma Vrijwilligers van NIZW Zorg.

Bijlage 1

Afsluitende tekst uit het boek 'Het helpende gesprek' van prof.dr. Alfred Benjamin⁷¹. Ofschoon alweer gedateerd de moeite waard om te lezen en te overdenken. Juist omdat er zich valkuilen in bevinden waar we de ander in zijn eigenheid ontkenen door hem of haar in onze eigen sjabloon van vanzelfsprekendheden te duwen. Wellicht in de jaren zestig algemeen aanvaard...

„Wanneer wij een gesprek voeren, zitten we daar alleen met wat we zijn. We hebben dan geen boeken, geen lessen, geen persoon om op terug te vallen achter de hand. We zijn alleen met de mens die gekomen is om onze hulp te vragen. Hoe kunnen wij hem het best terzijde staan? Telkens opnieuw weer wanneer wij voor de eerste keer tegenover een gesprekspartner zitten, zullen wij ons voor dezelfde fundamentele vragen geplaatst zien. Deze zijn kort samengevat:

1. Zullen wij als echte menselijke wezens tevoorschijn durven komen, of zullen wij ons verbergen achter onze rol, onze positie, ons gezag?
2. Zullen wij werkelijk met al onze zintuigen naar de gesprekspartner proberen te luisteren?
3. Zullen we proberen om mét hem te begrijpen - invoelend en aanvaardend?
4. Zullen we zijn gedrag voor hem interpreteren in termen van zijn referentiekader, of in termen van dat van onszelf of van de maatschappij?
5. Zullen wij zijn gedachten, gevoelens en daden beoordelen en, zo ja, in termen van zijn waarden, van onze waarden of van die van de maatschappij?
6. Zullen we hem steunen, aanmoedigen, aansporen, in de hoop dat hij, door op ons te leunen, op den duur eens in staat zal zijn om op zijn eigen krachten te vertrouwen?
7. Zullen wij vragen stellen en uithoren, duwen en aanmoedigen en hem daardoor het gevoel geven dat wij de leiding hebben en dat wij, als al onze vragen maar eenmaal beantwoord zijn, de oplossingen wel zullen fourneren waar hij naar zoekt?
8. Zullen wij hem leiden in de richting die naar onze vaste overtuiging de beste voor hem is?
9. Zullen wij hem, zijn gedachten en gevoelens, afwijzen en erop aanhouden dat hij net wordt als wij zelf, of zich tenminste conformeert aan onze zienswijze ten aanzien van wat hij kan en moet worden?

Dit zijn, zoals ik het zie, de centrale vraagstukken. Hoe wij daar vandaag tegenover staan, kan best heel anders zijn dan hoe wij er morgen over denken. De keus is aan ons.’

Bijlage 2

Uit het studentenblad van de Radboud Universiteit in Nijmegen Vox - nummer 4, 7 oktober 2004

Student: Zinzoekers

Van de twintigers gelooft 44 procent in God. Op geheel eigen wijze, dat wel. Toch is er een patroon te ontdekken in de zoektochten van zinzoekers. Pastoraaltheoloog Wiel Smeets schreef een proefschrift over de geloofsontwikkeling van ongodsdienstige studenten. Vox portretteerde zoekers en vindere.

⁷¹ Oorspronkelijk 'The helping interview', uitgegeven in 1969 bij Houghton Mifflin Company in Boston (VS) en later in Nederland uitgegeven bij De Toorts in Haarlem in 1973.

De secularisatie zet nog altijd door, zo bleek in december uit het rapport Waar moeten ze het zoeken? van het Nijmeegse onderzoeksbureau KASKI. Van de dertigers noemde de helft zich onkerkelijk, van de twintigers al tweederde. Dat wil echter niet zeggen dat jongeren niet in religie geïnteresseerd zijn. Uit hetzelfde onderzoek blijkt dat 44 procent van de twintigers in God gelooft. Een allerindividueelste God, dat wel.

Die constatering komt overeen met de ervaringen van studentenpastor John Hacking. Hacking werkt sinds 2000 in de Nijmeegse Studentenkerk. “We zaten toen met de laatste restjes van het verschijnsel dat geloof als een beetje vreemd werd gezien. Dat heb ik zien veranderen. Je mag erover praten, en zeggen dat je het interessant vindt. Het sprekendste voorbeeld vind ik wel dat we nu portretten afbeelden op onze affiches, van studenten die ervoor uit durven komen dat ze geïnteresseerd zijn in religie en dat ze iets vinden in de Studentenkerk.”

Pastoraaltheoloog Wiel Smeets zag die kentering al eerder plaatsvinden. Smeets, die onlangs promoveerde op Tegenstrijdig ongelof. Een verkenning van geloofsontwikkeling bij ‘ongodsdienstige’ studenten, was van 1990 tot 1999 studentenpastor in Maastricht. Het viel hem op dat veel studenten die zich nadrukkelijk als ‘ongodsdienstig’ afficheerden, wél geïnteresseerd waren in pastorale activiteiten als kloosterweekends en spiritualiteitsgroepen waarin christelijk-mystieke teksten bestudeerd werden. “En ik kon me niet voorstellen dat dat verschijnsel zich tot Maastricht zou beperken.”

Vanuit pastoraal oogpunt vond hij het mooi dat hij ze daarmee blijkbaar een handreiking kon bieden in hun existentiële zoektocht naar zingeving. Waarbij hij de term ‘relishoppers’ te neerbuigend vindt: “Bij termen als relishoppen, religieus patchwork of bricolage lijkt het alsof mensen in hun existentiële behoeften voorzien door als een consument, en wellicht lukraak, een oppervlakkig en onsamenvattend zingevingssysteem bij elkaar te knutselen.” Hij heeft het liever over ‘zinzoekers’: “Dat doet meer recht aan de kritische, diepgaande en min of meer systematische wijze waarop deze jongeren een weg zoeken in hun verlangens naar houvast, zin, heelheid en verwondering over wat er meer is tussen hemel en aarde.”

Tegenstrijdigheden

Spreek een aantal studenten over hun spirituele zoektocht en je stuit op verrassende combinaties van opvattingen. Ze zeggen niet op zoek te zijn, maar willen wel graag vinden. Ze willen niemand iets opdringen, maar willen er wel graag over praten. Ze hebben het licht gezien, maar het mag geen religieuze ervaring heten. Het gaat om iets hyperindividueels, maar ze verlangen naar samen delen. Ze maken een zingevingssysteem, maar richten dat louter op het hier en nu, zonder aan een hiernamaals te denken. Ze volgen de leer van Boeddha, maar weigeren het etiket ‘boeddhist’. Enzovoort.

Uit Smeets’ proefschrift blijkt dat dit soort tegenstrijdigheden kenmerkend zijn voor zinzoekers: “Dit herken ik allemaal.” Voor zijn onderzoek beperkte Smeets zich tot de complexe verhouding die studenten er met het christelijk geloof op na houden. Hij ging op abdijweekend met acht ‘ongodsdienstige’ studenten uit Tilburg. Ze lazen er een beroemde passage uit een mystieke tekst van Bernard van Clairvaux. In ‘de vier graden van liefde’ omschrijft hij hoe de liefde voor God zich in vier stadia ontwikkelt. Smeets vroeg zich af of deze tekst, die een individuele spirituele zoektocht beschrijft, de studenten een positiever beeld van het christendom zou geven. Hij sprak voor, tijdens en na het weekend met hen over hun ideeën over God en geloof, maar bleef op tegenstrijdigheden stuiten. “Voor alle acht gold bijvoorbeeld dat ze bijbelse verhalen mooi vinden, maar tegelijkertijd zo ongelofwaardig. Hetzelfde gold voor de radicale keuze die de monniken hadden gemaakt om in het klooster te gaan: dat veroorzaakte een mengsel van bewondering en afkeer.”

Klassieke theorieën, zoals de Faith Development Theory van psycholoog Fowler uit 1981, gaan uit van een lineaire geloofsontwikkeling, waarbij geloof moet worden opgevat als ‘de algemeen-menselijke zoektocht naar coherentie en zin binnen de krachtenvelden die ons leven bepalen’. Smeets: “De kern van mijn proefschrift is dat geloofsontwikkeling geen lineair proces is, maar dat iemand zich juist in meerdere stadia tegelijkertijd kan bevinden.” Smeets spreekt daarom liever niet van stadia maar van lagen. Laag 1 is ‘de laag van ik-identiteit’,

waarin iemand de onwaarschijnlijke godsvoorstellingen die hij tot dan toe heeft gehad – het beeld van God op een wolk bijvoorbeeld - afwijst: het moet wel kloppen. Laag 2 is ‘de laag van recipiërende religiositeit’, waarin ontdekt wordt dat religie je iets op kan leveren. Troost bijvoorbeeld, of rust, of zingeving. Laag 3 is ‘de laag van spiritualiteit’, waarin ruimte is voor de eigenlijke religieuze ervaring, die niet gestuurd wordt door de behoeften van het ik, maar vanuit een bron buiten het ik. Die ervaring kan zich op verschillende manieren openbaren: in het zelf, in de ontmoeting met de ander, in cultuur (rituelen, architectuur, kunst) of in natuur. Laag 4 is ‘de laag van de mystieke ervaring’. Daarbij gaat het om de ervaring dat alles op een of andere wijze samenhangt, dat alles in oorsprong één is.

Smeets: “Met name de eerste en derde laag raken vaak slaags met elkaar. Ik zag dat bij alle acht studenten gebeuren, terwijl ze dat van zichzelf niet door hadden. Ze wijzen hun spirituele ervaringen af omdat ze die niet kunnen rijmen met hun rationaliteit. Wat geestelijke begeleiding betreft, kun je mensen van dienst zijn door hen erop te wijzen dat ze die verschillende posities innemen. En er zo voor te zorgen dat ze die derde laag in het vizier houden. Want het is wel iets wat in hen leeft.”

Dat verder helpen, geeft Smeets “ruiterlijk” toe, is gekleurd door een christelijke visie. “Mensen die in het beeld van ‘God op een wolk’ zijn blijven steken, of in het idee dat je de leer van de kerk moet volgen, ervaren daarin een barrière om zich met het christelijk geloof bezig te houden. Als studentenpastor kun je een aantal van die barrières proberen weg te nemen. Ik denk dat studenten hun heil zoeken in religies als het boeddhisme omdat die veel minder beladen zijn, maar ik wil ze graag ook de christelijke traditie aanbieden.”

Wiel Smeets, *Tegenstrijdig ongelooft. Een verkenning van geloofsontwikkeling bij ‘ongodsdienstige’ studenten*. Valkhof Pers, ISBN 90 5625 175 9

Bijlage 3

Geplaatst op

www.katholiekederland.nl/actualiteit/2006/detail_objectID583126_FJaar2006.html op 06092006

Universiteit van Tilburg eert dissidente oud-abt

Hilversum (Van onze redactie) 6 september 2006 – Emeritus abt Ton Baeten wordt morgen vanwege zijn gouden priesterjubileum gehuldigd met een door de Universiteit van Tilburg georganiseerd symposium. Thema van de bijeenkomst: Orthodoxie en belevend geloven.

Kerkhistorische betekenis

Het symposium is een initiatief van Harry Baeten, de broer van de jubilaris. De Universiteit van Tilburg (UvT) besloot het initiatief te honoreren vanwege de kerkhistorische betekenis van Ton Baeten, van 1982 tot 2000 abt van de norbertijnenabdij Berne in het Brabantse Heeswijk.

Financiering

„Als universiteit leveren wij de academische setting voor dit huldebetoon. Baeten en de norbertijnen hebben veel betekend voor veel gelovigen in Brabant en daarbuiten”, aldus UvT-woordvoeder Annemeike Tan tegenover *katholiekederland.nl*. Het symposium wordt gefinancierd door fondsen van religieuze congregaties en charitatieve fondsen.

Goddelijk en menselijke maat

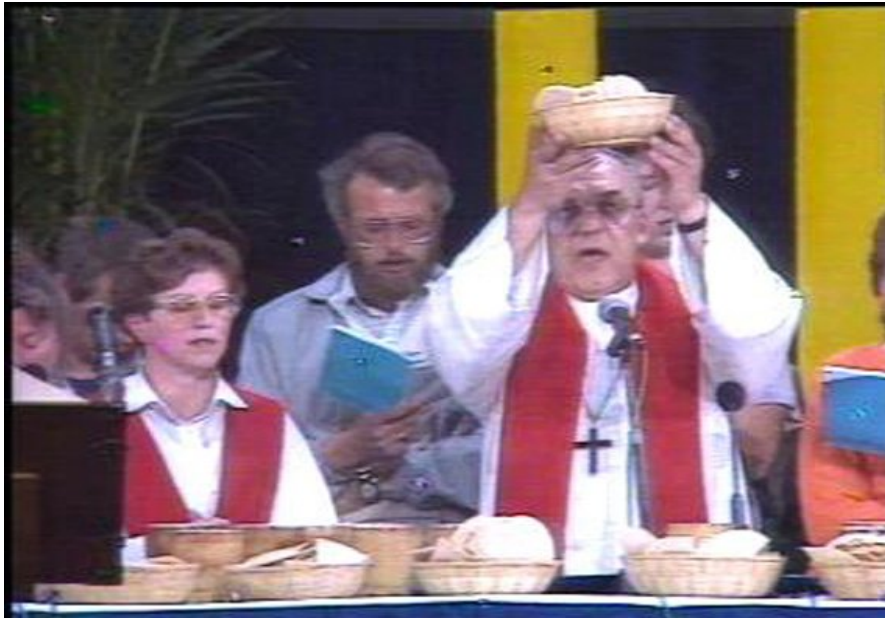
Het thema *Orthodoxie en belevend geloven* ligt Baeten volgens de organisatie van het symposium na aan het hart. “Voor sommigen levert orthodoxie een spanningsveld op, voor anderen een uitdaging in hun geloofsbeleving. De goddelijke maat tegenover de menselijke maat?”, zo beschrijft de organisatie de centrale kwestie van het symposium. De sprekers zijn morgen: de theologen Frans Maas en Henk Witte en kerkhistoricus Peter Nissen.

Polarisatie

Tijdens het abbatiaat van Baeten heerste in de Nederlandse kerkprovincie een sterke polarisatie tussen gezagsgetrouwe conservatieve en progressief-kritische katholieken. Onder Baetens leiding werd de abdij van Berne tot ergernis van de bisschop van Den Bosch een geestelijk centrum van de kritische katholieke beweging. Baeten sprak in die jaren zelfs van een 'toevluchtsoord' voor kritische gelovigen.

Acht Mei Beweging

In 1986 bereikten de betrekkingen van Baeten met het Nederlands episcopaat een dieptepunt. De manifestatie van de Acht Mei Beweging (AMB) dat jaar in Den Bosch werd besloten met een eucharistieviering waarin Baeten samen met een pastoraal werkster voorging. Daarbij baden zij een niet goedgekeurd Tafelgebed. Kardinaal Simonis besloot daarop Baeten te ontslaan uit de adviesraad van de Nederlands bisschoppenconferentie.

Baeten tijdens de AMB-viering van 1986 (Beeld uit RKK-uitzending, copyright KRO)

Unie KBO

Vorig jaar zorgden de bisschoppen ervoor dat Baeten niet benoemd werd tot geestelijk adviseur van de Unie KBO. Het voornaamste argument voor de wraking was dat Baeten als columnist van *Eindhovens Dagblad* had verzuimd het kerkelijk standpunt inzake euthanasie te verdedigen.

Bijlage 4

*Humanistisch afscheidsritueel bij het
naderend overlijden van een dierbaar iemand.*

Een plechtig zwichten voor de onmacht...

*Werkstuk in het kader van de modules Symbolen en rituelen in
humanistische beleving en expressie
Docent: Alfons van Dijk (Universiteit voor Humanistiek, april 2002)*

Proeve van een humanistisch afscheidsritueel wanneer de dood van een dierbaar persoon nabij is.

Opmerking vooraf

Ik (drs. H. Bomhof-JPV) geef een beschrijving van een vrij uitgebreid ritueel omdat ik de fantasie vrij spel heb gegeven. In de praktijk zijn soberder varianten denkbaar - wellicht ook wenselijk - met minder 'poespas'. De rituele zinnen die in 'mijn' ritueel worden uitgesproken kunnen variëren, afhankelijk van de kijk van betrokkenen op leven en dood. Het ritueel is in al zijn onderdelen dus flexibel van opzet. Je zou haast zeggen: een ritueel op maat...

- **Naam:**
Ritueel van verzoening met het levenseinde of afscheidsritueel bij het naderende levenseinde
- **Vorbereiding:**
Familie en nabije vrienden van een bewoner worden op de hoogte gesteld van het feit dat de humanistisch raadsman een ritueel verzorgt om vorm te geven aan het afscheid tussen bewoner en nabije familie en vrienden. Het ritueel heeft een aantal vaste onderdelen en krijgt in overleg met familie en betrokken bewoner zijn precieze inhoud. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om de keuze van een gedicht, muziek, het al dan niet gebruiken van wierook en kaarsen. Misschien is een folder wenselijk waarin de bedoelingen van het ritueel zorgvuldig worden uiteengezet. Mensen die belangstelling hebben kunnen het idee van een stervensritueel thuis rustig nalezen en overdenken. Wanneer bewoner en familie een ritueel wensen wordt dit in onderling overleg voorbereid. Er worden ook afspraken gemaakt over de vraag welke onderdelen door de geestelijk verzorger worden uitgevoerd en welke door familie en /of vrienden.
- **Attributen en symbolische voorwerpen** (of een selectie eruit)
 - Klankschaal
 - Bos rode rozen in een vaas of bloemen naar eigen keuze
 - Een (mooie) lezenaar met dierbaar gedicht
 - Gehandwerkt kleed met tekst *Panta rhei*. ('Alles stroomt', filosofisch beginsel van Heraclitus) dat op bed van de stervende ligt of op een aparte tafel.
 - Indien gewenst: een foto die of object dat het leven van betrokkene markeert
 - Kaarsen en wierook naar keuze
 - Gebruik van muziek is in mijn voorbeeld achterwege gebleven, kan worden toegevoegd. Keus te over.
- **Proeve van een mogelijke uitvoering van het ritueel**

Klinken van de klankschaal
Drie maal luiden van een klankschaal geeft een plechtig begin aan het ritueel. Het welluidend klinken en langzaam wegglijden van klanken bevorderen concentratie en verstillig.

Welkom
De geestelijk verzorger heet iedereen - eventueel met naam en toenaam - welkom. Hij legt de bedoeling van het ritueel in eenvoudige bewoordingen uit. Doel van het ritueel is het nemen van afscheid in het leven, het leren leven met het raadsel van de dood, het onuitspreekbare daarover uitspreekbaar maken.

Ontsteken van kaarsen en wierook
Ligt voor de hand dat betrokkenen dit doen op uitnodiging van de humanistisch raadsman. Kaarsen mogelijk in cirkelvorm. Wanneer deze handelingen zijn verricht kan de geestelijk verzorger kort verwoorden dat de kaarsen een verlangen naar warmte en licht in donkere tijden symboliseren en dat de wierook geurt om het bijzondere van deze bijeenkomst te onderstrepen en een sfeer van gewijde aandacht te bevorderen.

Handoplegging
Dat gebeurt op het voorhoofd van de stervende door geestelijk verzorger. Het gaat hier om een soort openingszin die de volgende woorden zou kunnen bevatten: 'Met deze handoplegging druk ik onze nabijheid uit bij het komende levenseinde van (naam en voornamen noemen). Ik doe dit in aanwezigheid van degenen die jou / u dierbaar zijn. (namen aanwezigen noemen).

Stilte,
Een hoorbaar tikken van de tijd...

Het vasthouden van de hand en het uitspreken van drie 'sacrale' zinnen.
De geestelijk verzorger houdt vervolgens de hand vast van degene om wie het gaat. Het hand reiken is uitdrukking, symbool van onderlinge verbondenheid en saamhorigheid. Daarbij

worden de volgende drie - plechtige - zinnen uitgesproken. Het spreekt voor zich dat deze zinnen aangepast kunnen worden aan de situatie en de persoon. Aan de andere kant is het denkbaar dat de taal in dit onderdeel in de loop der tijd evolueert tot vaststaande en plechtig rituele formuleringen. Vooral nog stel ik voor dat de functie van de eerste zin is het verwoorden van *betrokkenheid en onmacht*, de functie van de tweede het stilstaan bij het *geleefde leven* van de betrokkene, inclusief alle 'goed en kwaad' daarin. De functie van de derde zin is gericht op een streven naar *verzoening* met de dood. Het is mogelijk - afhankelijk van de voorgesprekken – ook andere aspecten rond de dood te benoemen.

a. „Ik geef mijn hand aan jou, (naam van betrokkene noemen) en druk daarmee onze verbondenheid uit bij jouw naderende afscheid van het leven; jij van ons en wij van jou. Het leven begint met het raadsel van de geboorte en eindigt bij het raadsel van de dood. De dood kan ons mensen doen huiveren, ons sprakeloos maken en een besef van leegte oproepen. En toch proberen wij met die vreemde dood in het reine te komen. Wij zijn hiervoor met elkaar. Sprakeloos.” Moment van stilte.

b. „Ik geef mijn hand aan jou en ik gedenk, met allen hier aanwezig, jouw leven, de hoogtepunten en dieptepunten zoals elk mensenleven dat kent. We staan stil bij je herinneringen aan geluk en herinneringen aan verdriet. Ze geven de gloed aan het leven dat achter je ligt. Laten we dit gedenken.” Moment van stilte.

c. „Tenslotte geef ik mijn hand aan jou en druk daarmee het verlangen uit dat wij ons de komende uren, dagen of weken wellicht, mogen verzoenen met jouw dood. Opdat we kunnen loslaten en ons kunnen overgeven aan de machtige en mysterieuze oerbewegingen van leven en dood.”

Moment van stilte

Gedicht op lezenaar

Eén van de aanwezigen draagt een gedicht voor ter afsluiting. Bijvoorbeeld: Ziektetroost van J.C. van Schagen

*Als ik nu doodga
zal de grote zee mij nemen
en zal ik zijn in de eindeloze golven
ik zal zijn in de branding aan verre stranden en in de witte
feesten van de maannacht
in het kolken van het water in het paalhoofd
altijd hetzelfde – altijd*

*Als ik nu doodga,
zal de grote wind mij nemen
en zal ik zijn in zijn eeuwig zwerven
ik zal zijn in de drift der wolken en in de diepe ontroeringen van de herfst
in het sprookje, dat waarschuwt aan uw oor, des nachts,
op een eenzame weg
altijd hetzelfde – altijd*

*Als ik nu doodga
zal de grote aarde mij nemen
en ik zal zijn in haar warme adem
ik zal zijn in het gras langs de stille wegen en in de nevel
's avonds over de landen
in de verre schreeuw van een hoog trekkende vogel,
een septembermiddag
altijd hetzelfde – altijd*

Muziek, naar eigen keuze

Afsluiting (1) drie slagen met de klankschaal

Afsluiting (2) met woorden

Geestelijk verzorger dankt iedereen voor deelname aan het afscheidsritueel en spreekt daarbij de wens uit dat dit moment ieder verder mag helpen in de komende weken. Na het ritueel is het denkbaar dat er koffie, een borrel, iets eetbaars klaar staat. Geheel afhankelijk van de mensen en het leven dat iemand geleefd heeft is het denkbaar dat er een gesprek op gang komt waarin onuitgesproken dingen alsnog worden verwoord.

=====

Gebruikte literatuur

Wouters, C 1997. *De moeilijke zoektocht naar rituelen*. Antenne, jaargang 15, nummer 1
Verhoeven, C 1996/1997/. *Behoeftte aan rituelen*. Wijsgerig perspectief jaargang 37, nummer 1
Zanten – Van Hattum, M. van, 1994 *Leren omgaan met zingevingvragen* Ambo, Baarn
Hoekstra, E.G., 2001. *Rituelen in religieus Nederland* Ten Have, Baarn

Bijlage 5

*Omdat er liefde is
Bestaat er geen voorbij
In alle eeuwigheid ben jij*

Gedachtenisbijeenkomst

*Ter nagedachtenis aan de mensen uit De Venser
die zijn overleden in de periode januari – (begin) september 2006*

De Venser
4 oktober 2006

Welkom met koffie en thee

Welkomstwoord Ellen Loomans humanistisch raadvrouw

Muziek; Just a simple love song, Laurens van Rooyen

Gedicht **Gelezen door Marianne Drolenga, zorgmanager**

Kijk,
ik weet het niet
ik was nog nooit dood
maar als je nou dood bent
wat zie je dan
wat zie je nu dat ik niet zie
want als de ogen zich sluiten
en het zicht naar binnen keert
waar ben ik dan
en jij?
en wij?

Kijk,
als ik de kurkentrekker pak
die Zweedse van blank berken
en een fles rooie ontkurk

dan zie ik jou voor me
zoals je dat deed
je ogen
je hand
het glas

Kijk,
dat wel
en de zon
een rooie bal over de heuvels
en de meeuw
een vliegende vlek in de zon
net als jij
dan zie ik jou, dat wel

Bert Schierbeek

Gedicht

Gelezen door mevrouw Tijssen-Mug

Troost

Woorden van troost voor een mens die het zwaar heeft, bestaan niet
Alleen het er zijn, geeft iets aan
Van vriendschap, meeleven, ontroering;
En stil in de schaduw naast die ander te staan

Woorden van troost voor een mens in zijn lijden, zijn machteloos;
Alleen het gebaar van iets doen
Weerspiegelt de kracht van een goede verhouding;
In aandacht, in liefde, in een hand of een zoen

Woorden van troost voor een mens in het duister, bestaan niet
Alleen maar het luisteren naar het woord
Dat die ander herhalend zoekend uiten moet
En weten dat die taal door jouw hart wordt gehoord

Phil Bosman

Muziek Automne Marcel Grandjany

Gedicht *Geschreven en gelezen door Marleen Horn, verzorgende*

Afscheid
Een laatste groet
Een gesprek dat eindigt
Herinneringen
Een glimlach
Een traan
Vasthouden
Nog niet klaar
Nog even blijven
Energie geven
Energie nemen
Een zachte streling
Het loslaten
Ga maar
Verdriet
Maar ook blijdschap
Geen pijn meer
Een leven echt geleefd
Nalatenschap
Kleinkinderen
Nieuwe generatie
Een blijvend afscheid
Voor altijd
In ons hart
Een naam
In alle eeuwigheid
Rust zacht
Goede reis,

Afscheid

Gedicht*Gelezen door Henk Hagen, vrijwilliger*

Blinden blijven blind
 Tot iemand opstaat
En naar hen toegaat
 Tot iemand komt
En voor hen ziet

Stommen blijven stom
 Tot iemand opstaat
 En naar hen toegaat
 Tot iemand komt
 En voor hen spreekt

Doven blijven doof
 Tot iemand opstaat
 En naar hen toegaat
 Tot iemand komt
 En voor hen hoort

Lammen blijven lam
Tot iemand opstaat
 En naar hen toegaat
 Tot iemand komt
 en voor hen loopt

Doden blijven dood
 tot iemand opstaat en naar hen toegaat
 tot iemand komt en voor hen leeft

*Henk Jongerius***Een legende***Gelezen door Ellen Loomans***Vanaf het moment van de geboorte worden we ouder.....****Een overdenking:**

Een Indiase legende vertelt over een man die iedere dag water ging halen in twee grote vaten, een oud en een nieuw, die hij aan een juk over zijn schouders droeg. Het oude vat had scheuren en lekte; tijdens de terugweg naar huis ging altijd de helft verloren. Twee jaar legde de man iedere dag dezelfde weg af. Het nieuwe vat was erg trots op zijn prestatie en was zich ervan bewust, dat het voldeed aan zijn taak, waarvoor hij geschapen was, terwijl het oude vat stierf van schaamte, omdat het zijn taak slechts half vervulde, ook al wist het dat de scheuren een vervolg waren van jaren lang trouwe dienst. Het schaamde zich zo erg, dat het op een dag, terwijl ze bij de put waren tegen de man zei: "Mijn excuses, dat u, omdat ik eenmaal zo lang meega, iedere dag maar met de helft van de inhoud thuiskomt, en u dus uw dorst maar half kan lessen."

De man glimlachte en zei; "Als we zo teruggaan, moet je onderweg eens goed opletten". Dat deed het vat en het zag dat de berm aan zijn kant van de weg rijkelijk begroeid was met planten en bloemen.

"Kijk eens", zei de man, zie je dat de natuur aan jouw kant veel mooier is? Dat je scheuren hebt, heb ik altijd geweten en ik heb er veel door gekregen. Ik heb bloemen, sla en andere groenten gezaaid en jij hebt ze steeds water gegeven. Ik heb rozen kunnen laten bloeien en kunnen plukken om het mooi te maken in mijn huis, ik heb mijn kinderen sla te eten kunnen geven, kool en uien. Als jij niet geweest was zoals je bent, had ik dat niet kunnen doen. We worden allemaal oud en krijgen dan andere kwaliteiten. En met de nieuwe kwaliteiten kunnen we ons voordeel doen.

Zie dus in wat je in de loop van de jaren gezaaid hebt, en dat anderen daarvan de vruchten plukken.

Muziek; *La fille aux cheveux de lin*, Claude Debussy

Korte overdenking

Muziek; *Ground*, William Groft

*Rozenritueel***Gedicht***Gelezen door Anna Iken, van de koffietafel*

De mensen van voorbij
 Wij noemen ze hier samen
 De mensen van voorbij
 Wij noemen ze bij namen
 Zo vlinderen zij binnen

In woorden en in zinnen
En zijn we even bij elkaar
Op dit moment van het jaar

We denken aan

Mijnheer van Uffelen
Mijnheer Lesterhuis
Mevrouw Osewoudt-Wels
Mevrouw Worst Meeuwis
Mevrouw Hendriks
Mevrouw van de Vinden
Mevrouw Vis-Schulting
Mijnheer van Oeveren
Mevrouw Kuiper van 't Klooster
Mijnheer Slokker

De mensen van voorbij

Ze blijven met ons leven
De mensen van voorbij
Ze zijn met ons verweven
In liefde en verhalen,
Die wij zo graag herhalen
In bloemen, geuren, in een lied

Dat opklinkt uit verdriet

Mevrouw Tangali- Wazir
Mevrouw Groeneveld-Godschalk
Mijnheer Goovaerts
Mevrouw Ligtermoed- Brood
Mijnheer van den Berg
Mevrouw Rachenberg
Mevrouw Nonhebel
Mevrouw Fiene-Dardijnskaja
Mevrouw Hees van Ginkel
Mevrouw van Laar-Marinus

Muziek; The wind beneath my wings, Larry Henley-Jef Silbar

De mensen van voorbij
Zij worden niet vergeten
De mensen van voorbij
Zijn in een ander weten
Daar mogen zij wonen
Waar geen pijn kan komen
De mensen van voorbij
Zijn in het licht, zijn vrij

Mevrouw Hoogendijk
Mevrouw Noest-Bruis
Mevrouw Seemann-Kool
Mevrouw de Vries- Breidenbach
Mijnheer Florentina
Mevrouw van de Baan
Mijnheer Oudshoorn
Mevrouw Willemse-Lokker
Mijnheer James
Mevrouw Biemans de Bats
Mijnheer Wegbrans

De mensen van voorbij
Wij noemen ze hier samen
De mensen van voorbij
Wij noemen ze bij namen
Zo vlinderen zij binnen
In woorden en in zinnen
En zijn we even bij elkaar
Op dit moment van het jaar

Mensen uit de aanleunwoningen

Mevrouw Buis
Mijnheer Postma
Mijnheer Boender
Mevrouw Veenendaal
Mevrouw Torenvliet
Mevrouw Cramer van de Boogaard

Stilte

Muziek; The rose, Amanda Mc Broom

Gedicht *Gelezen door Rinia Valpoort, verzorgende 1^e etage*

Zullen wij elkaar ontmoeten
Aan de overzij van 't meer
Waar de golven zachtjes kabbelen
Want daar zijn geen stormen meer

Zullen wij elkaar ontmoeten
In die haven wonderschoon
Vrij van alle zorg en smarten
Vrij van alle spot en hoon

Zullen wij elkaar ontmoeten
In die stad zo heerlijk mooi
Gans vervuld van pracht en luister
In een hemels witte tooi
Zullen wij elkaar ontmoeten
Als eens Jezus wederkeert
En met hem voor eeuwig wonen
In het rijk waar Hij regeert

Ja ik zal je daar ontmoeten
En met blijdschap je begroeten
Aan de overzij van 't meer.

H.L Hasting

Gedicht *Gelezen door Janien Buis, dochter van mevrouw Buis*

Als het rouwrumoer rondom jou is verstomd
De stoet voorbij is, schuifelende voeten
Dan voel ik dat er een diepe stilte komt
En in die stilte zal ik je opnieuw begroeten
En telkens weer zal ik je tegenkomen
We zeggen veel te gauw: het is voorbij
Alleen jouw lichaam is van ons weggenomen
Niet wie je was en ook niet wat je zei
Ik zal nog altijd grapjes met je maken
We zullen samen door het stille landschap gaan
Nu je mijn handen niet meer aan kunt raken
Raak je mijn hart nog duidelijker aan

Muziek; Broceliande, Annie Challan

Gedicht *Gelezen door Truus Tip, teamleidster 5^e etage*

Gemis *Ingebracht door mevrouw Schiet, bewoonster De Venser*

As 'r gien samen meer is
Maar enkeld gemis
As 'r gien mens op je wacht
Zo stil is de nacht
As je op herinderings teer
Het heden doet zeer
En ok de toid is een last
Hou 't leven toch vast
En zoek dwars deur 't verdriet

Een woord of een lied
De bloie lach van een kind
De stem van een vrind
Gewoôn een mens die je groet
Zulks doet je zo goed
't geeft weer zin an 't bestaan
en kracht om te gaan

Gedicht Gelezen door Liesbeth Ormskerk, Teamleidster 1^e en 2^e etage

Tien geboden van de tijd

Neem de tijd om te denken;
Het is de bron van kracht
Neem de tijd om te lezen;
Het is het fundament van wijsheid
Neem de tijd om te spelen;
Het is het geheim van jong te blijven
Neem de tijd om stil te zijn;
Het is de gelegenheid tot inkeer
Neem de tijd om bewust te zijn;
Het is de gelegenheid om anderen te helpen
Neem de tijd om liefde te geven en te ontvangen
Het is het grootste geschenk wat er bestaat
Neem de tijd om te lachen;
Het is de muziek voor het hart
Neem de tijd om vriendelijk te zijn;
Het is de weg naar het geluk
Neem de tijd om te dromen;
Het is waar de toekomst van gemaakt is
Neem de tijd om jezelf te blijven;
Het is de grootste kracht die je bezit

Gedicht

Gelezen door Ellen Loomans

Dat alles wat zij geleefd en gedaan hebben ten goede zal komen aan deze wereld.
Dat al wat hen lief was geëerbiedigd mag worden door de mensen die na hen zijn gekomen.
Dat alles waarin zij groot geweest zijn tot ons mag blijven spreken, juist nu zij gestorven zijn
Dat wij, die met hen verbonden waren, omwille van hun dood, dieper met elkaar verbonden mogen zijn.

Huub Oosterhuis

Afsluiting

Muziek; Morning calm, Sylvia Woods

*Graag nodigen wij u uit om met ons nog wat te drinken en samen te zijn.
De bar van het restaurant is open.*

Bijlage 6

*Algemene opzet liturgie van vieringen
voor de geriatrische afdelingen van De Drie Hoven*

- 1 Welkom
- 2 Aansteken van de kaarsen
- 3 Lied
- 4 Eventueel: gedenken van overledenen
- 5 Eventueel: muziek na het herdenkingsmoment
- 6 Begingebod
- 7 Lezing

- 8 Overweging/verhaal
- (9a Als er geen herdenkingsmoment is geweest kan hier, voor het lied, muziek gedraaid worden)
- 9 Lied
- 11 Voorbeden en Onze Vader, in katholieke of protestantse versie naar keuze
- 12 Slotlied
- 13Wegzending en zegen

NB Voor de oecumenische dinsdagmorgen is de liturgie ivm communice/avondmaal iets anders.

- 1 Welkomstlied
- 2 Welkomsttekst voorganger
- 3 Aansteken van de kaarsen
- 4 Woorddienst
 - Lezing uit OT
- 5 Lied
- 6 Evangelietekst
- 7 Korte overweging
- 8 Collecte met muziek
- 9 Voorbeden
- 10 Tafelgebed
- 12 Onze vader (oecumenisch of PKN/r.-k.)
- 13 Vredesgroet
- 14 Communie dan wel uitdelen brood
- 15 Mededelingen
- 16 Wegzending en zegen
- 17 Slotlied

Bijlage 7

Feestdagen bij humanisten

Humanisten vieren niet zoals christenen Kerstmis en Pasen of het Suikerfeest zoals de islamieten dat doen. Wel zijn er meerdere feest- en gedenkdagen zoals bijvoorbeeld Wereldhumanismedag (21 juni) en het Midwinterfeest (21 december). Die dagen kennen geen vaste liturgie of vaste rituelen in de zin van voorgeschreven ceremoniën en handelingen. Naast de al genoemde herdenkingsdagen hebben humanisten in dit land verder wat min of meer regelmatige evenementen ontwikkeld. Je zou ze, zegt het Humanistisch Verbond, wellicht tradities kunnen noemen. Er is de jaarlijkse 'Socrateslezing', waarbij een maatschappelijk thema wordt belicht vanuit humanistisch perspectief, er is een tweejaarlijkse uitreiking van de Dr. J.P. van Praagprijs voor iemand die zich in het openbaar veel gelegen heeft laten liggen aan de humanistische idealen (humanisering = menselijk(er) maken), en een eveneens tweejaarlijkse uitreiking van de 'Bemoei-je-d'r-mee-prijs'. Het gaat steeds om projecten waarvan humanisten menen dat ze van bijzondere betekenis (sociaal/maatschappelijk) zijn voor de samenleving. Je kunt je afvragen of er sprake is van rituelen, zoals bedoeld in hoofdstuk 4 van deze scriptie. Er zijn echter wel parallellen met bijvoorbeeld een Kerst- of een Suikerfeest: feestelijke of stemmige aankleding, versiering, een stijlvolle locatie, volop aandacht voor 'hoofdrospelers' die soms een voorganger-achtige functie hebben, een historische aanleiding die teruggaat naar een Midwinterfeest of naar de filosoof Socrates, soms stemmige muziek, en achteraf is er steeds ontmoeting met hapjes en drankjes in een ongedwongen sfeer.

Bijlage 8

Ontmoetingsgroep voor demente bewoners

Doel

Mensen in herinnering brengen of in contact brengen met wat in hun leven van werkelijke betekenis was. De dingen die hun leven zin gaven en richting, de dingen waar ze echt enthousiast over waren, de dingen waar ze voor gingen. Gedachtegoed of activiteiten waarin ze helemaal zichzelf waren. Dat kunnen (godsdienstige) opvattingen of meningen zijn, zorg voor werk, gezin, familie, vrijwilligerswerk, sport. Of muziek, de natuur, kunst, waardoor je geboeid of getroost wordt.

Middel

Een tweewekelijkse ontmoetingsgroep, waar we veel aandacht aan sfeer geven en waar muziek te horen is, natuur te zien is, mooie dingen die iets weergeven van de tijd van het jaar of een thema. Misschien is er ook iets te ruiken. Gedichtjes, verhalen, een gebed of lied voor wie dat aanspreekt en misschien wel een gesprekje. Steeds dezelfde volgorde zodat er iets van een ritueel kan ontstaan. Met een welkom waarin je voor ieder iets persoonlijks zegt. En misschien kunnen mensen nog wat bijdragen: een herinnering, een liedje, een gezegde, herkenning, een groet.

Wanneer

Donderdags in de even weken, (in de oneven weken is er een kerkdienst op donderdag), van 14.00 15.00 uur

Waar

In één van de snoezelkamers (waar mevrouw ... 's middags ligt. Dan kan ze meedoen).

Wie

De geestelijk verzorger zal er bij zijn en nog iemand die de mensen kent.

Voor wie

We denken aan mensen met 'een verdwaald ik'. Voor mensen met een 'bedreigd ik' wordt toch al het één en ander gedaan. Men moet een uur in een zekere rust in een groep kunnen zitten. Het is fijn wanneer een aantal mensen toch wat kunnen zeggen of nog wat aanspreekbaar zijn. Ik denk aan 8 mensen.

Een mogelijke opzet:

1

De ruimte mooi inrichten.

Er is thee en iets erbij, als het kan van het seizoen.

Er is een kaars, een beeld(Mariabeeld of wat anders) of een afbeelding Er is iets uit de natuur, bloemen, takken

Een geur

2

Ieder wordt welkom geheten, met de naam, voornaam en iets karakteristieks en men groet hopelijk terug.

3

We steken kaarsen aan en zeggen iets over samen zijn, over donker en licht, misschien is er wel een versje. We steken een geur aan

We laten een geluid horen, een bel, een klankschaal, een beginliedje

4

We laten wat muziek horen

5

Rondom het thema. Bijvoorbeeld, ouders, werken, vrije tijd, kleding, natuur, eten en drinken. Er is iets te zien, te voelen, er is een gedichtje of verhaal, afgewisseld met muziek die we draaien.

6

We ronden het af, de kaarsen gaan uit en we geven een hand en groeten elkaar. Tot de volgende keer.

Bijlage 9

Half miljoen ouderen kwijnen weg

door jacqueline steenwijk

AMSTERDAM - Naar schatting een half miljoen ouderen komen in de problemen doordat ze niet in staat zijn zelfstandig hun leven te leiden. Ze verwaarlozen zichzelf, vergeten betalingen te doen of vereenzamen. Tegelijkertijd ontbreekt het aan adequate voorzieningen om deze mensen te helpen.

Dat stelt directeur Y. van Gilse van de Landelijke Organisatie Cliëntenraden (LOC). Vandaag is in Amsterdam een symposium over dit probleem. Volgens de organisatoren, het Willem Dreeshuis en de Osiragroep, zien verzorgenden, mantelzorgers en verpleegkundigen vaak situaties waarbij ouderen duidelijk niet meer voor zichzelf kunnen zorgen. Maar de norm is dat ouderen dit wel zo lang mogelijk zouden moeten kunnen. Hierdoor vallen velen tussen wal en schip, stellen de organisaties. „Het is of zelfstandig wonen of verpleeghuiszorg. Een tussenoplossing, zoals voorheen de verzorgingshuizen, is er steeds minder. Terwijl deze mensen juist daarmee zouden gebaat zijn’’, stelt de LOC-directeur Van Gilse.

Sinds de overheid inzette op een scheiding tussen wonen en zorg in de ouderensector, zijn steeds meer verzorgingshuizen verdwenen of omgezet in woonzorgcentra. Die zijn bedoeld voor ouderen die meer zorg nodig hebben, maar nog geen intensieve verpleeghuiszorg. In die woonzorgcentra moeten ouderen volgens Van Gilse opnieuw zelfredzaam zijn. „Daar moeten ze nog steeds hun huur betalen, verzekeringen afsluiten en bijvoorbeeld woontoeslag aanvragen. Het kost ze al moeite om de dag door te komen, laat staan een complete administratie bij te houden. Ze kunnen dit niet meer. In verzorgingshuizen wordt die last van ze overgenomen. Ze krijgen alleen nog wat zak- en kleedgeld per maand. Dat scheidt rust. Maar die zorg wordt niet in deze centra geboden.’’

Bovendien vereenzamen veel zelfstandig wonende ouderen. Waar in een verzorgingshuis nog allerlei activiteiten werden georganiseerd om ze sociaal te activeren, moeten de ouderen in woonzorgcentra zelf zorgen voor sociale activiteiten. En ook hierin slagen veel ouderen die al in een sociaal isolement zitten niet, volgens Van Gilse. De LOC pleit daarom voor een ommekeer bij de woonzorgcentra. Die zouden weer meer een beschermende woonomgeving moeten bieden zoals verzorgingshuizen dat deden.

Maar daarmee is het probleem nog niet opgelost, stelt Mezzo, de landelijke vereniging voor mantelzorgers en vrijwilligerszorg. Want ouderen blijken vaak hulp te weigeren. Zo weigeren ze hun huis te verlaten voor een plek in een woonzorgcomplex of verpleeghuis. Ook sturen ze hulp die hun mantelzorgers voor hen hebben ingeschakeld weer naar huis, omdat ze vinden dat ze geen hulp nodig hebben. In dat geval kunnen mantelzorgers weinig doen. „Pas wanneer iemand een gevaar voor zichzelf vormt, kun je hem of haar gedwongen op laten nemen’’, aldus juridisch medewerker G. Buesink.

Bron: Haarlems Dagblad, 13 februari 2007

Bijlage 10

Geloven is gezond!

(Artikel uit Plus Magazine december 2004)

Kracht vinden in het geloof, steun bij geloofsgenoten. De heilzame werking van religie is nauwelijks met onderzoek aangetoond, maar wetenschappers beweren wél dat die er is. Trouwe kerkgangers hebben volgens de Amerikaanse onderzoeker en geriatrisch psychiater H.G. Koenig MD minder kans te overlijden aan kanker of een hartinfarct dan niet-gelovigen.

Dat religie inderdaad een gunstig effect heeft op zieke mensen, daar zijn niet alleen veel gelovigen van overtuigd, maar ook steeds meer wetenschappers. Eén van hen is psycholoog Jos Pieper, werkzaam aan de Theologische Faculteit van de Universiteit Utrecht. Hij zegt: „Religie kan voorkomen dat je ziek wordt, zorgt dat je beter met ziekte om kunt gaan en als je ziek bent, herstel je sneller, zowel mentaal als fysiek.”

De vraag welke effecten religie heeft op gezondheid, is geen hot item in medisch-wetenschappelijke kring. Het is geen onderwerp waarmee je kunt ‘scoren’. En in Nederland is het al helemaal geen onderwerp waar onderzoekers massaal warm van worden. Religie speelt immers al lang niet meer zo’n grote rol in de levens van Nederlanders als enkele decennia geleden. Het puur medische onderzoek op dit gebied komt dus vooral uit de Verenigde Staten, waar de bevolking een stuk godvruchtiger is dan hier.

Vooraf de Amerikaanse psychiater Harold Koenig (Durham VS) heeft zich nogal in het onderwerp verdiept. In dikke boekwerken toont hij met het ene na het andere onderzoek de heilzame werking van religie aan. Trouwe kerkganger hebben volgens hem minder kans te overlijden aan kanker of een hartinfarct dan niet-gelovigen. En gelovigen die daarbij ook nog eens driemaal per week bidden of in de bijbel lezen, komen er nog beter vanaf.

Psychologische verklaringen

Volgens psycholoog Pieper zijn er wel wat kanttekeningen te plaatsen bij die onderzoeken: in de Verenigde Staten zijn niet veel niet-religieuzen te vinden en dus is het moeilijk de uitkomsten met de gezondheid van niet-religieuzen te vergelijken, de gelovigen zijn vaak vooral mensen die naar de kerk gaan – wat niet per definitie de gelovigsten onder de gelovigen zijn – en Koenig gaat er bij de start van zijn onderzoeken eigenlijk al vanuit dat religie helend werkt.

Ondanks dat waardeert Pieper de inzichten die de Amerikaan heeft verschaft: „Uit zijn onderzoeken wordt namelijk duidelijk waarom religie gezond is en daar kun je in psychologisch opzicht veel mee. Iemand die religieus is, zal misschien zeggen dat het God is die heelt, maar de psychologie heeft er andere verklaringen voor.”

Eén van de belangrijkste psychologische verklaringen voor de helende kracht van religie, is dat religie rust geeft en via die rust herstellend werkt. Psycholoog Pieper: „Je kunt de ziekte als het ware ‘uit handen geven’ aan God en erop vertrouwen dat Hij je de kracht zal geven op te knappen of je ziekte te dragen.”

Vertrouwen in een hogere macht houdt in: vertrouwen in een goede afloop. En dat het vertrouwen in een goede afloop gunstig is voor je gezondheid, blijkt bijvoorbeeld uit een onderzoek onder mensen die een hartinfarct hebben gehad. Psycholoog Ad Vingerhoets, bijzonder hoogleraar Sociale Wetenschappen Psychologie en Gezondheid aan de Universiteit van Tilburg, legt uit: „De ene patiënt dacht voortaan uitgeblust achter de geraniums te zitten, terwijl de ander het idee had een jaar na het infarct weer fit te zijn en aan de slag te kunnen. En wat bleek? Hun voorspellingen kwamen uit, zelfs als op grond van hun medische gegevens een heel andere voorspelling te verwachten was. Met andere woorden: hoe meer vertrouwen je hebt in een goede afloop, hoe beter die zal zijn.”

„De dominee gaf me een kaartje waarop hij had gezet ‘Weet dat God van je houdt’. Dat raakte me diep.” Pieper draagt nog een heel andere psychologische verklaring aan voor de stelling dat geloven gezond is. „Geloven is ook vaak goed voor je zelfvertrouwen: een affectieve relatie met God geeft je het gevoel dat je altijd de moeite waard bent, ook al laten mensen je misschien in de steek en kun je op je lichaam niet vertrouwen.”

Dat gaf ook Corry Spies kracht toen ze nog niet zo lang ziek was. Haar ziekte is vrij zeldzaam en het duurde tien jaar voor er een diagnose werd gesteld. „In die jaren voelde ik me ontzettend in de steek gelaten door artsen en ook door sommige mensen in mijn omgeving. Veel mensen namen mijn klachten niet serieus. Toen ik een keer in het ziekenhuis lag, was de dominee op bezoek geweest en hij gaf me een kaartje waarop hij had gezet ‘Weet dat God van je houdt’. Dat raakte me diep. Er was in ieder geval iemand die zich níet van me afkeerde.”

Gaarkeukens

Er is nog een factor van belang: het geloof verschaft het geloof vaak ook een sociale omgeving die steun kan bieden. In vroeger tijden was die omgeving in heel directe zin gezond: de kerk zette gaarkeukens op en hielp armen in financiële zin. Nu zorgt een geloofsgemeenschap vooral voor sociale steun, en ook dát is een gezond aspect van religie. Het beschermt bijvoorbeeld tegen depressie bij ouderen, zo bleek uit één van de weinige Nederlandse onderzoeken op dit gebied, van psychiater en onderzoeker Arjan Braam. „Sociale steun blijkt daarin belangrijker te zijn dan rust”, zegt Braam. „Maar het is ook weer niet alleen daar aan toe te schrijven. Het ligt heel persoonlijk: voor de een is het de gelovige boodschap als houvast, voor de ander het vertrouwde van vroeger, en zo kun je je nog meer voorstellen: tot rust kunnen komen, de esthetiek van het gebouw, het ritueel, teksten en de muziek, en het gevoel van verbondenheid.”

Wie wel naar de kerk gaat maar niet werkelijk gelooft, hoeft van de kerkgang geen heil te verwachten. Eigenlijk is het volgens Braam opvallend dat er onder gelovigen minder depressie voorkomt, want op basis van andere gegevens zou je juist een precies tegenovergestelde conclusie verwachten: „Gelovigen zijn over het algemeen lager opgeleid dan niet-gelovigen en het is bekend dat lager opgeleiden vaker een depressie hebben.” Hij schrijft zijn opvallende onderzoeksuitkomst onder andere toe aan de mate waarin iemand zoekend is naar vaste waarden in het leven. „Ik heb dat niet precies onderzocht, maar ik vermoed dat jongeren die wel geloven maar daarin nog zoekend zijn, minder baat hebben bij geloof als bescherming tegen depressie”, zegt hij. „Volgens mij is het belangrijk dat er een samenhang is in wat je gelooft. Dat gedrag, denken en voelen een eenheid zijn en dat die eenheid bij iemand past. Met andere woorden, als iemand zijn geloof echt lééft.”

Dus: wie wel naar de kerk gaat maar niet werkelijk gelooft, hoeft van de kerkgang geen heil te verwachten, net zoals wel in het gebed geloven maar niet in God de depressie niet buiten de deur zal houden.

Wie consistent is in zijn religie, zal ook profijt hebben van een ander belangrijk gezondheidsbevorderend effect van geloof: bij religie horen leefregels, en wie zich daaraan houdt, is vaak automatisch zuinig op zijn lijf. Matig gebruik van alcohol is zo’n leefregel, niet roken en geen drugs gebruiken en seksueel trouw zijn. Dergelijk concreet gezond gedrag houdt bijvoorbeeld hart- en vaataandoeningen beperkt, beschermt tegen seksueel overdraagbare aandoeningen en tegen overgewicht.

Aardig om te noemen in dit verband is ook het helend effect van bidden. Wie bidt of mediteert kan in ‘trance’ taken, en dat kan op zijn beurt lichamelijke veranderingen bewerkstelligen. Aangetoond is bijvoorbeeld dat zo’n trance ervoor zorgt dat het zenuwstelsel in diepe rust raakt, de spieren meer dan ‘gewoon’ ontspannen, het immuunsysteem versterkt wordt en er in de hersenen zogenoemde ‘alphagolven’ worden geactiveerd die onder andere stress verminderen en de bloeddruk doen dalen.”

Pilletje of poedertje

Een belangrijke vraag die de constatering dat religie gezond is, opwerpt, is: wat kún je eigenlijk met die kennis? Je kunt religie immers niet voorschrijven als ware het een medicinaal pilletje of poedertje. Je kunt echter wél de mechanismen erachter blootleggen en vervolgens toepassen: ook zónder geloof kun je gezond leven, een steunende sociale omgeving opbouwen, middels meditatie het zenuwstelsel kalmeren en alphagolven in de hersenen creëren, rust vinden, vertrouwen hebben en zin geven aan je leven.

Dat zingeving gezond kan zijn, ook als het met geloven in God niets of weinig te maken heeft, blijkt uit een onderzoek van de Belgische psycholoog en psychotherapeut Joris Dewispelaere. Hij promoveerde vijf jaar geleden aan de Universiteit voor Humanistiek met een onderzoek naar (onder andere) zingeving bij vrouwen die borstkanker hadden gehad en bij wie een borst was afgezet. Deswispelaere: „Niet iedereen zoekt de zin van het leven in het proberen te beantwoorden van grote levensvragen. En dat hoeft volgens mij ook niet. Eén van de vrouwen zei dat ze nooit geleerd had om te filosoferen over het leven en ook niet erg gelovig was, maar rust vond in het op orde houden van haar huis en het zorgen voor haar man. Een ander kon zichzelf helemaal kwijt in de schilderkunst.”

Deswispelaere vat het samen als een behoefte om, zeker als je ziek bent, te kunnen zijn wie je bent. “Dat kan door je altijd gekend te voelen door God, maar ook op andere manieren.”

„Religieuze zingevingsystemen werken allemaal hetzelfde op de gezondheid, het maakt bijvoorbeeld niet uit of het om het christendom gaat of om de islam.”

Jos Pieper kan zich daar wel in vinden, maar gelooft aan de andere kant ook dat het wel ‘handig’ is om te geloven. „Religieuze zingevingsystemen liggen voor het oprapen”, zegt hij. „Daar hoef je zelf niet veel meer aan uit te zoeken. Ze werken ook allemaal hetzelfde op de gezondheid, het maakt bijvoorbeeld niet uit of het om het christendom gaat of om de islam. Op een congres in Iran werd onderzoek gepresenteerd waaruit overtuigend bleek dat de islam helend werkte. Daar spelen in mijn ogen dezelfde psychologische principes als bij het Amerikaanse onderzoek naar het christendom. Het zijn systemen waarin ziekte en doodgaan een plek heeft in het leven. Sommige ‘new-age’ systemen kun je daar ook mee vergelijken. Helemaal zelf een kader zoeken, bijvoorbeeld vanuit humanistische invalshoek, is over het algemeen veel moeilijker.”

En al heb je een religie, het helend effect ervan heeft ook nog te maken met hoe je die zelf invult of beleeft. Er zijn gelovigen die zich vanuit hun overtuiging niet laten inenten of die een noodzakelijke bloedtransfusie weigeren. „En een sterkte sociale omgeving kan kracht geven, maar ook knellend werken”, zegt Braam. „Sommige mensen geloven in een steunende, liefhebbende God, anderen in een straffende – dat laatste is niet bepaald opbeurend als je ziek bent.”

Schilderen en dichten

Corry Spies is Nederlands Hervormd, maar ondanks de kaders die dat geloof haar biedt, leert haar verhaal ook dat religie vooral ook iets zeer persoonlijks is. Haar ziekte heeft haar denken over het geloof en over God gevormd. „Ik heb het vreselijk moeilijk gehad met mijn ziekte”, zegt ze, „maar door God heb ik de moed nooit laten zakken.” Ze is nooit boos op Hem geweest, heeft ook nooit gedacht dat hij haar de ziekte ‘gaf’ met een bepaalde bedoeling. Wél gelooft ze dat Hij haar de kracht gaf om dóór te gaan. Ze pakte uiteindelijk haar leven weer op. Begon met schilderen en dichten en dat gaat zo goed, dat ze aquarellen verkoopt en al een dichtbundeltje heeft uitgebracht. In het schilderen en dichten kan ze veel gevoelens kwijt, zowel over God als over haar ziekte. Ze kan dan ook maar één conclusie trekken: „God koos ervoor mij weer gelukkig te maken.”

FRÉDERIKE GEERDINK